

ČASŤ 3

SPIŠ V ROKOCH 1849 – 1918
V PREDVEČER
PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

Politické dejiny Spiša v kontexte strednej Európy

Udalosti „jari národov“ mali svoj význam nielen pre politické, ale i hospodársko-spoločenské dejiny mnohých európskych národov. S výnimkou Ruska takmer všade zaniklo poddanstvo a rad iných feudálnych prežitkov, čo urýchlilo emancipáciu sedliackeho obyvateľstva. Popravde okamžite nastúpil návrat k absolutistickým vládam, ale úplné obnovenie pomerov spreď roku 1848 už nebolo možné. Postupne – hoci nie všade a v rôznom rozsahu – začala víťaziť zásada rovnosti pred zákonom a idea konštitučných vlád. Politický život postupne prestával byť výlučnou doménou takzvaných privilegovaných vrstiev (šľachta, bohatá buržoázia). Viera v autoritu vládnucich vrstiev bola oslabená, rovnako sa v základoch otriasol aj stáročnými zvykmi ustálený systém noriem a práv, chránených tak majestátom moci, ako aj náboženstvom a cirkvou.

Spoločensko-hospodárske zmeny povzbudené výsledkami revolúcie nemohli zostať bez vplyvu na rozvoj kapitalistických vzťahov v priemysle, obchode a v poľnohospodárstve. Životný priestor si postupne získavala zásada ekonomickej slobody a postupujúca industrializácia a s ňou spojená urbanizácia priali upevňovaniu buržoázie, meštianstva a proletariátu. To viedlo k zmenám v dovtedajšom zložení politických a spoločenských síl. Prehľbovali sa procesy národného uvedomenia početných európskych národov zbavených vlastnej štátnosti, ale súčasne sa vyostřili národné antagonizmy, najmä v strednej Európe, kde – oproti západnej časti starého kontinentu – existovala jedná veľká etnická rozmanitosť, jednak veľké vzájomné premiešania národov, jazykov i vierovyznaní, čo znamenalo, že akékoľvek pokusy vytýčiť politickú hranicu zhodujúcu sa s národnostnou, boli nemožné. Problém komplikoval fakt, že v mnohých krajinách sa národný zápas spájal so sociálnym, pričom situáciu vyostřoval hospodársky činiteľ, keď sa menšina utláčaná z politického hľadiska cítila diskriminovaná tiež v zmysle ekonomicom.

Prvé dve desaťročia po „jari národov“ boli obdobím politických a ústavných premien. Ale i pomery, aké sa vytvorili po proklamovaní dualistickej rakúsko-uhorskej monarchie (1867) a po zjednotení Nemecka (1871), len zdanlivo niesli znaky trvácnosti. Pravda, ďalších štyridsať rokov

sa v Európe (okrem Balkánu) nevedli vojny a nedochádzalo k zmenám hraníc. Predsa však silneli javy, ktoré perspektívne museli viesť ku konfliktu najväčších rozmerov, k všeobecnej vojne. Zdanlivú stabilizáciu narúšali prehľbujúce sa nezhody medzi mocnosťami, ako aj spoločenské a národnooslobodzovacie pohyby. Najvýbušnejšia situácia existovala v strednej a východnej časti Európy.

Daný stav sa najväčšmi prejavoval v troch mnohonárodných mocnostiach: Rusku, Nemecku a Rakúskom cisárstve (od roku 1867 Rakúsko-Uhorsko). Jedine nevelké, periférne územia boli pod tureckou (koniec-koncov slabnúcou) dominanciou alebo sa vytvorili nové štáty – Srbsko, Rumunsko či Bulharsko. Pre tamojšie usadené mnohoetnické spoločenstvá (líšiace sa jazykovo i nábožensky) bolo príznačné, že ľahko podliehali nacionalistickým prúdom, čo v spojení s rozvinutým pocitom národného povedomia činilo i z uvedenej oblasti objekt roztržiek a konfliktov.

Národnooslobodzovacie snahy takmer vždy zahŕňali osvetové a kultúrne obrodenie, keďže veľa národov zbavených politickej nezávislosti nemalo tiež možnosť úplného rozvoja svojej národnej kultúry. Krátkodobé úspechy v tejto sfére dosiahli v roku 1848 Slovania v Rakúsku, ale stratili ich v období neoabsolutizmu (1849 – 1859), znovu ich postupne získavajúc až po roku 1860 a neskôr v rokoch dualizmu. Týkalo sa to však len časti rakúskych krajín (najširšie slobody tu dostali Poliáci), keďže v Uhorsku po roku 1867 sa situácia nemaďarských národov (okrem Chorvátov) zhoršila.

Zdá sa, že v habsburskej monarchii sa hromadili najdôležitejšie faktory vplyvajúce na permanentný stav napätia, aký jestvoval v strednej a východnej Európe. Udalosti revolučných rokov 1848/1849, prehratá talianska vojna (1859) i strata hegemonie v Nemeckom spolku v prospech Pruska (1866), obnažili vnútornú slabosť monarchie, ktorá potrebovala základné ústavnopolitické zmeny. Centralisticko-byrokratický systém, nazvaný neskôr Bachovou érou (odvodenej od mena ministra vnútra Alexandra Bacha), sa zrútil, a to i napriek dosť intenzívnej reformnej činnosti vo sfére administratívy a hospodárstva. Chýbala mu spoločenská opora. Ukázalo sa, že byrokracia,

Mapa 1. Rozloženie politických síl v strednej Európe v rokoch 1849 (1867) – 1918.

armáda, politický aparát, ako aj autorita katolíckej cirkvi a dynastie Habsburgovcov, bola prislabá na udržanie veľkého a ľudnatého štátu, ktorí sa snažil o zachovanie veľmocenskej pozície. Po neúspechu neoabsolutizmu sa začali rokovania o novej, konštitučnej podobe monarchie, pričom do hry vstupovala nielen taká či iná sústava ústredných orgánov, ale i vzťah medzi jednotlivými členmi mnohonárodnej monarchie.

Zvíťazila koncepcia dualizmu, čiže rozdelenia cisárstva na dve časti, rakúsku a uhorskú. Takto vzniknuté Rakúsko-Uhorsko predstavovalo na medzinárodnom poli jednotu, ale vo vnútorných vzťahoch tvorilo 2 samostatné štáty, majúce vlastné vlády i parlamenty, ale spoločného vládcu – cisára v Rakúsku a kráľa v Uhorsku, tiež 3 spoločné ministerstvá: vnútra, vojny a financií.

Rakúsko-uhorské vyrovnanie (1867) zmarilo šancu pretvoriť habsburskú monarchiu na spravodlivý národnostný štát, keďže jeho cieľom bolo zaisťiť vládu rakúskym Nemcom v Predlitavsku a Maďarom v Zálitavsku. Tento zámer sa plne uskutočnil v Uhorsku, kde nemaďarské národnosti (okrem Chorvátov, ktorí v roku 1868 dostali čiastočnú autonómiu) nemali žiaden vplyv na správu vo vlastných krajinách a dualizmus bol *de facto* porážkou ich národných pohybov. Napriek nádejam tvorcov, utvorenie Rakúsko-Uhorska neposilnilo habsburskú monarchiu dostatočne. Prameň slabosti štátu tkvel v jeho štruktúre.

Obrazne povedané, Rakúsko-Uhorsko možno určiť ako mnohonárodný štátny útvar, v ktorom 2 národy – rakúski Nemci a Maďari – zaberajú len málo vyše dvoch pätín všetkého obyvateľstva,

vládli nad zvyšnými 9 so všetkými politickými a hospodárskymi dôsledkami v rámci zaostaleho spoločenského zriadenia, ktoré najmä v Zalitavsku, vedenému zemianstvom, nemalo veľa spoločného so zásadami demokracie. Dokonca ani v porovnaní s Predlitavskom, kde rozhodujúci hlas patrilo aristokracii a veľkoburžoázii.¹ Problém komplikoval fakt, že len necelá polovica spomedzi hlavných národov monarchie sídlila vcelku alebo temer vcelku v jej hraniciach (Maďari, Česi, Slováci, Slovinci a Chorváti). Ostatné (napríklad Srbi, Rumuni) sa snažili spojiť s vlastnými národnými štátmi, alebo vytvoriť také štáty, ktoré by vznikli spojením so zvyškom rodákov sídliačich za hranicami Rakúsko-Uhorska (napríklad Poliáci). Vytváralo to dodatočné ťažkosti – v každom prípade iné. Táto etnická rôznorodosť charakterizovala nielen Rakúsko-Uhorsko ako celok, ale i značnú časť krajín monarchie. Administratívne hranice častokrát rozdeľovali národné jednoliate teritória.

Rodil sa určitý základ pre rozmanité protiklady. Existujúci stav napätia prehlboval nerovnomerný hospodársky a spoločenský rozvoj jednotlivých častí monarchie, inak hospodársky dosť zaostalej i v pomere k väčšine európskych mocností. Popri rozvinutých oblastiach, ako boli Rakúsko či Česko, do skladby štátu vstupovali krajiny s jednostrannou hospodárskou štruktúrou, ako v podstate roľnícke Zalitavsko, tak i svojim spôsobom ekonomicky zaostalá Halič či Podkarpatská Rus. Len navonok sa mohlo zdať, že rakúsky a český priemysel, ako aj uhorské roľníctvo sa budú vzájomne dopĺňať. Rozdiely záujmov boli priveľké. Vlády vo Viedni a v Budapešti hospodársky investovali do regiónov s prevahou nemeckého a maďarského obyvateľstva.

V Zalitavsku veľké vlastníctvo patrilo temer výlučne Maďarom, v slovanských krajinách Predlitavska (s výnimkou Haliče) boli v priemysle a roľníctve výrazne privilegovaní Nemci. V tejto situácii sa národnostný konflikt musel spájať so spoločenským. Trecie plochy tak existovali medzi poľským šľachticom a ukrajinským sedliakom vo východnej Haliči, maďarským zemepánom a slovenským dedičanom, nemeckým fabrikantom a českým robotníkom etc. Hospodárske príčiny, popri tradičných zaujatostiach a náboženských predsudkoch, plodili taktiež nepriateľské nálady voči Židom. Obzvlášť tam, kde bolo ľahké

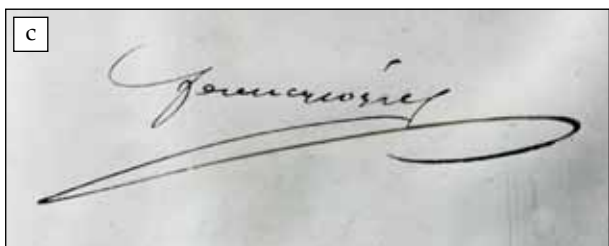
Obr. 1. a) Samuel Špánik: cisárovná Alžbeta (Sisi) po roku 1867, b) Samuel Špánik: cisár a kráľ František Jozef po roku 1867, c) maďarský podpis Františka Jozefa, d) maďarská pečať Františka Jozefa.

postaviť proti sebe záujmy miestneho drobného meštianstva a židovského obchodníka a remeselníka a kde nebolo ťažké využiť nechť k „židovskému kapitalistovi a lichvárovi“.

S plynutím rokov sa čoraz viac národov Rakúsko-Uhorska usilovalo o zmeny svojho postavenia, či už cestou ústavného prebudovania monarchie, alebo národného oslobodenia. Táto opozícia sa však týkala nielen ukrivdených národov. V zmenách v spoločenských vzťahoch bol v rovnakej miere zainteresovaný – napríklad – rakúsky a uhorský robotník, ako aj ich súdruhovia z iných národných skupín.

Rýchly rozvoj kapitalistického hospodárstva so sebou priniesol nové problémy. Na jednej strane sa posilňovala veľkoburžoázia, na druhej rástol význam proletariátu, čoraz viac si uvedomujúceho svoje záujmy. Rôznil sa politický život,

¹ Henryk BĄTOWSKI : *Rozpad Austro-Węgier 1914 – 1918 : Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*, wyd. 2. Kraków 1982, s. 301.

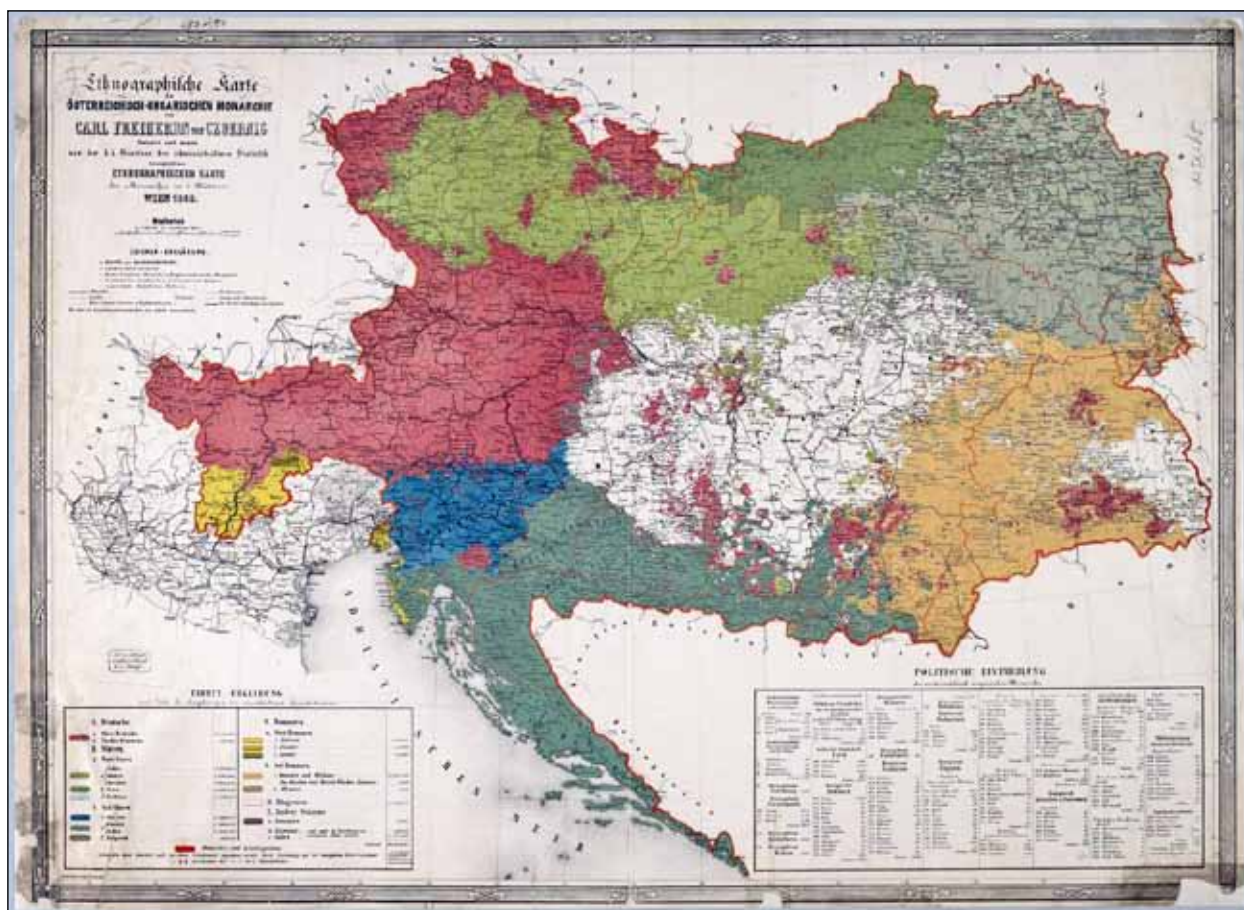
tvorili sa politické strany rôznych orientácií. Táto aktivita sa v menšej miere týkala sedliactva, ale i na dedinu postupne prichádzali zmeny.

Habsburská monarchia, popri všetkých svojich chybách a slabostiach, predsa spôsobila možnosť zanechať po sebe svojráznu nostalgickú legendu. Skôr sa to však týkalo zásadne liberálneho Predlitavska než uhorských krajín, v ktorých sa jednotlivé vlády v Budapešti zapísali do pamäti početného ľudu skôr negatívne.

Tak to bolo okrem iného i v prípade Slovákov, ktorých situáciu v krajinách Koruny svätého Štefana treba považovať za obzvlášť ťažkú. Slováci podliehali výnimočne silnému maďarizačnému útlaku, boli zbavení vlastných vyšších vrstiev, s nepočetnou inteligenciou (počiatkom 20. storočia predstavovala sotva pár stoviek osôb). Slováci – ako osobitný národ – stáli pred reálnou hrozbou zániku. Ani hranice ich krajiny neboli spresnené; neoficiálne sa táto časť Zalitavska nazývala Horné Uhorsko – *Félvidék*. Nádeje na akúkoľvek formu osamostatnenia sa Slovenska v rámci habsburskej monarchie, spojené či už s Viedňou (slovenská deputácia k cisárovi Františkovi Jozefovi I. v marci 1849, účasť vo vojnách proti maďarským povstalcov), či už s Budapešťou (*Memorandum slovenského národa* schválené na zhromaždení v Turčianskom Svätom Martine v júni 1861), sa rozplynuli. Najskôr – po zavedení systému centralistických a absolutistických vlád v roku 1849, a o dobrých 18 rokov neskôr, s momentom utvorenia dualistického Rakúsko-Uhorska.

Drobné ústupky v oblasti verejného života (zavedenie slovenského jazyka do administratívy, 1849) i osvety (Matica slovenská 1863, Spolok svätého Vojtecha 1870, zriadenie troch slovenských gymnázií) mali prechodný charakter. V konečnom dôsledku sa usilovalo o to, aby nebolo možné vytvoriť slovenskú inteligenciu, taktiež aby sa odstránil slovenský jazyk z verejného života. Napokon gymnázia boli zatvorené a Matica slovenská zlikvidovaná.

Štátne školy na Slovensku boli maďarské, predstavovali v skutočnosti strediská odnárodňovania. Podobne to bolo v učiteľských i kňazských seminároch, a tak katolícki a evanjelickí veriaci mali duchovných, ktorí nezriedka nepoznali ani jazyk svojich farníkov. Paradoxne, ľahšie bolo vydávať slovenské noviny alebo založiť slovenskú inštitúciu vo Viedni či v Budapešti než na území Horného Uhorska. Slovenský národný pohyb v podstate ochaboval a postupne prechádzal do pozície pasívneho odporu. Takýto stav vecí mal trvať zhruba dve desaťročia, až do konca 19. storočia.

Mapa 2. Etnické zloženie Rakúska-Uhorska z roku 1868 podľa Carla von Czoerniga.

Maďari vychádzali z idey, že v politickom zmysle existuje jednoliaty maďarský národ zložený z obyvateľov rôznej jazykovej a etnickej príslušnosti (národnostný zákon z roku 1868). Pravých Maďarov bolo príliš málo, aby mohli efektívne vládnuť svojmu rozľahlému a mnohonárodnému štátu, preto sa usilovali o asimiláciu iných národov a dodanie maďarského charakteru celému Zalitavsku. Situáciu im nepochybne uľahčoval fakt, že disponovali vládnucou vrstvou, mali k dispozícii vlastný administratívny aparát,

zatiaľ čo iné národy a národnostné skupiny (nepočítajúc Chorvátov) nielenže boli zbavené týchto prerogatív, ale ich šľachta a značná časť inteligencie podliehala maďarizácii. Nedostatok vlastných elít oneskoroval procesy formovania národného vedomia, v prevažnej miere sedliackych spoločností. Táto politika, v spojitosti so zavedením maďarského jazyka do administratívy, školstva a verejného života, viedla podľa oficiálnych štatistík k postupnému úbytku slovanského živlu na Slovensku (pozri tabuľka).

Tab. 1. Zmeny v národnostnej štruktúre Slovenska v rokoch 1880 – 1910 (jazykové kritérium)²

Národ	1880	1910
Slováci	1 489 707 (61,2 %)	1 684 681 (57,7 %)
Maďari	540 492 (22,1 %)	885 397 (30,3 %)
Nemci	221 771 (9,1 %)	198 755 (6,8 %)
Ukrajinci	78 781 (3,2 %)	96 528 (3,4 %)
Iní	104 534 (4,3 %)	53 463 (1,8 %)

² Dejiny Slovenska : od konca 19. storočia do roku 1918, vol. 4, ed.: Samuel Cambel. Bratislava 1986, s. 177.

Štatistika nezohľadňovala židovský jazyk. Podľa štatistiky vierovyznaní v roku 1900 bolo na Slovensku 183 000 Židov, z toho tri štvrtiny ovládali maďarský jazyk.

Existovali výrazné spoločensko-národnostné rozdiely. Slováci, koncentrujúci sa v strednej a severnej časti krajiny, v rozhodujúcej väčšine boli sedliackym obyvateľstvom. Mnohí žili v ťažkých ekonomických podmienkach, čo ich neraz nútilo k zárobkovej emigrácii – do Ameriky i do priemyselnejších centier vo vlastnom Uhorsku. Zvýhodnenými societami boli Maďari a Nemci. Tí prví, zomknuto obývajúci juh, dominovali medzi majetnejšími vrstvami, prevažovali tiež v mestách, kde maďarizačné procesy boli obzvlášť intenzívne. Etnický maďarský živel posilňovali Židia. V značnom stupni jazykovo a kultúrne asimilovaní (ale menej než v etnickom Maďarsku) patrili k strednej vrstve a ich nižšie sociálne skupiny zároveň zohrávali dôležitú rolu v miestnom obchode.

Slovenské oblasti mali hlavne roľnícky charakter, hoci súčasne boli najviac priemyselnenou oblasťou Zalitavska (nepočítajúc, samozrejme,

Budapešť). Ich hospodárska i spoločenská štruktúra pripomínala skôr vzťahy v Haliči, zaostávajúc za susedným Českom.

V reáliách druhej polovice 19. storočia Slováci neustále hľadali svoju identitu. Národné vedomie rozvíjali ako reakciu na maďarizáciu. Niektorí z nich sa vyslovovali za ideu národnej jednoty s Čechmi ako reálnu bariéru pred odnárodnením. Iní, nerezignujúci na pomoc Čechov, stáli na stanovisku osobitosti Slovákov. Boli i takí, ktorí tvrdili, že nebezpečenstvo počesťovania je potenciálne väčšie ako hrozba maďarizácie. Ten zvláštny dualizmus priniesol počiatok dvom ideovým smerom slovenského hnutia, ktoré viedli jednak protivník čechoslovakizmu, katolícky duchovný Andrej Hlinka, ako aj Milan Hodža, evanjelik, právnik a filozof, propagátor myšlienky česko-slovenskej spolupráce. Na prelome storočia slovenské hnutie, využívajúc fragmentarizáciu maďarského tábora, sa politicky aktivizovalo, ale súčasne získalo na sile i jeho štiepenie. Reálnym politickým faktorom sa stávala spolupráca s Čechmi. Do vypuknutia vojny však nebol vypracovaný jednotný slovenský národný program.

Politicko-administratívny vývoj Spiša

Po porážke maďarskej revolúcie Spiš zdedil osudy Uhorska, ktoré v období represíí po povstaní stratili krajinskú a provinčnú samosprávu a zbavené osobitosti ostali začlenené do jednoliatej habsburskej monarchie. Dovtedajšia autonómna stoličná samospráva bola zlikvidovaná. Zaviedlo sa nové administratívne členenie, v ktorom plnú moc získali vojenské činitele bezprostredne podriadené Viedni.

Územie Spiša sa od mája 1849 nachádzalo v rámci civilného Spišského obvodu, jedného zo štyroch na slovenskom území (ostatné – Nitriansky, Banskobystrický a Košický). Rozprestieral sa na teritóriu Spišskej, Gemerskej a Turnianskej župy, v priestore vojenskej diktatúry generála Júliusa Haynaua (1849 – 1850), známeho skorším terorom v Taliansku („hyena z Bresce“). Bol začlenený do štruktúry vojenského dištriktu (oblasti) so sídlom v Košiciach, ktorý viedol generál J. Bardolo (neskôr barón K. Lederer). Vojenská

správa bola v tom čase najvyššou inštanciou moci a podliehala jej tiež civilná správa. Po skončení okupácie dovtedajšie členenie bolo modifikované. Osobitný Spišský obvod bol zlikvidovaný v januári 1851 a pričlenený do značne zväčšeného Košického. Na jeho čelo ako hlavný župan bol postavený Anton Forgáč (Forgách), zastupovaný počas dvoch rokov barónom Kristián Kotzom. Spišská župa bola jednotkou nižšieho stupňa so silno obmedzenými kompetenciami v prospech obvodu, ale jej predstavitelia (ako v iných župách) už neboli volení. Jej zástupcovia sídlili v Levoči. Tamojší župný dom, postavený v prvej polovici 19. storočia v empírovom slohu, je považovaný za jeden z najreprezentatívnejších župných sídiel v Uhorsku. V rokoch 1849 – 1860 bola k župe pričlenená Provincia 16 spišských miest, ustanovená ešte v roku 1778, s hlavným mestom Spišskou Novou Vsou. Po nástupe represíí po povstaní ostala *de iure* premenená na vládny

Mapa 3. Členenie Slovenska na dištrikty po roku 1849 a Slovenské okolie podľa Viedenského memoranda z roku 1861.

komisariát a bola krátko zbavená svojej osobitosti.

V tom čase k Spišskej župe boli z Gemera pričlenené Vernár, Delava (k Hnilcu), časť obcí Henclová a Uhorná a zase odčlenené boli Vyšný Slavkov do Šariša a časť hôr nad Mlynkami v prospech Gemera (všetky tieto zmeny boli zrušené v roku 1860 alebo 1867). Oproti tomu boli natrvalo od Spiša odčlenené územia v okolí Dobšinskej ľadovej jaskyne, ktoré prešli do Gemerskej župy.

Bachov systém umocnil centralizáciu moci a jeho podporou bola početná skupina úradníkov ovládajúca nemecký jazyk (tzv. Bachových husárov), ktorí začali prúdiť zo západnej časti štátu. Nemecký jazyk bol zavádzaný ako úradný. Nastúpil veľký rozmach pozície nemeckého živlu vo verejnom živote. Nový poriadok priniesol so sebou značné budovanie policajných síl a ich expozitúr. Tie preberali mnohostrannú kontrolu nad obyvateľstvom a nad obcami. Negatívne sa preslávila okrem iného inštitúcia *Schubwesen*, poskytujúca administratívnej moci právo núteného vysídlenia osôb, ktoré „nevedia dokázať žiadny príjem a žiadne povolené zamestnanie.“³

Určitý čas nádejne vyzerala i záležitosť koncesie pre nemaďarské (a nenemecké) národné

skupiny. Napríklad, povolené bolo používať vo verejnom živote slovenský jazyk vo vzťahu k Slovákom, niekoľkí z nich boli pripustení do nižších stupňov úradníckej hierarchie (ale úradovať museli, pochopiteľne, po nemecky), do ľudových škôl bol ako vyučujúci jazyk zavedený slovenský. Toto všetko malo len taktický charakter a nadväzovalo na vtedajšiu uhorskú politiku Viedne. Konkrétny rozmer malo naproti tomu zrušenie poddanstva a oslobodenie urbárskych poddaných (1848), ktoré otváralo cestu k postupnému získaniu dediny pre národné záležitosti.

Novú politickú kvalitu priniesol zvrat ku konštitučnej monarchii iniciovaný po páde Bacha (*Októbrový diplom* 1860, *Februárový patent* 1861). Bola obnovená župná samospráva. V administratívne namiesto nemeckého jazyka sa začala ujímať maďarčina. Uhorsko získalo vlastný krajinský snem a právo delegovania predstaviteľov do Štátnej rady sídliacej vo Viedni ako vrchnej ústavodarnéj inštitúcii pre celú monarchiu.

Októbrovým diplomom obnovená Spišská župa (Szepes vármegye, Zipser Komitat) získala značné samosprávne právomoci (prechodne obmedzené Viedňou v rokoch 1861 – 1865). Súčasne

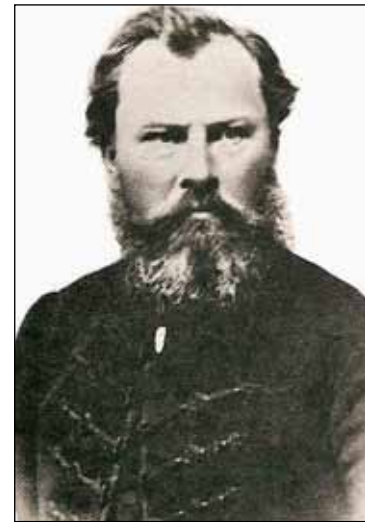
³ *Polski Spisz : Jedność kultury ludowej i jej historyczne uwarunkowania : Środowisko naturalne – warunki gospodarowania : Antropologia* : Gwary, ed.: Zbigniew Biały. Kraków 1987, s. 27.

Mapa 4. Spišská župa z roku 1913 s farebne rozlíšenými okresmi.

s likvidáciou takzvaných bachovských obvodov zanikla forma podriadenosti Košiciam. V roku 1861 bola od župy odčlenená dávna Provincia 16 spišských miest, ktorá späť získala vlastnú samosprávu. Spišský župan spravujúci vládnu politickú moc sídlil v Levoči a bol menovaný panovníkom na návrh vlády. Po rakúsko-uhorskom sa vyrovnaní Maďari spočiatku pokúšali zaviesť centralistický

administratívny systém prostredníctvom župných nariadení, stretli sa však s príliš veľkým odporom miestnej šľachty. Provinčná samospráva v podstate ostala, ale boli systematicky oklieštené jej kompetencie. Napríklad ústavou z roku 1870 boli značne rozšírené oprávnenia župana podliehajúceho vláde. Z právomoci žúp boli vyňaté okrem iného súdnictvo (1869) a lesníctvo (1879).

Obr. 2. Memorandové zhromaždenie v Martine v roku 1861 a autor memorandového programu Marko Daxner.

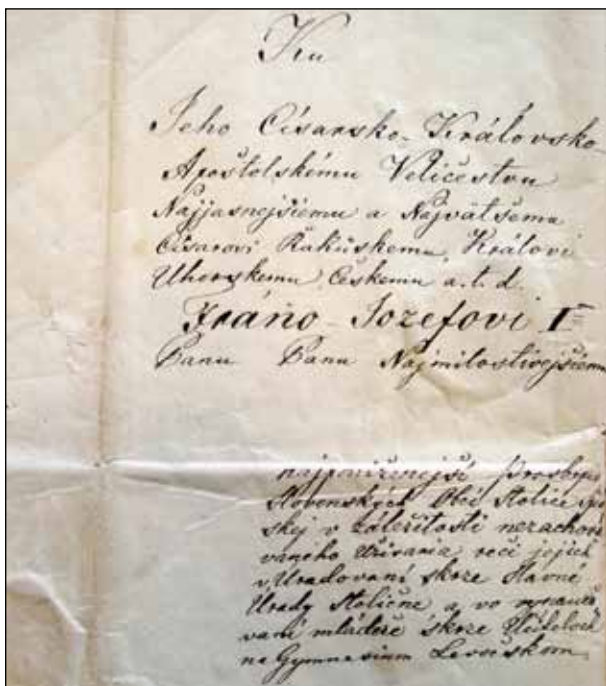
V roku 1876 bola nakoniec zlikvidovaná samostatná Provincia 16 spišských miest a jej územie včlenené do Spišskej župy. Jej východný cíp, Štós, bol v roku 1882 inkorporovaný do Abovsko-turrianskej župy. Po týchto teritoriálnych zmenách, uskutočnených koncom 19. storočia, Spiš (Spišská župa) zaberá územie o rozlohe 3 668 km² a patril k stredne veľkým administratívnym jednotkám v Zálitavsku.⁴ Vzhľadom na rozlohu bol výrazne väčší ako Liptov a Orava a teritoriálne porovnateľný so Šarišom, ale menší ako župy Zemplínska a Trenčianska.

Župa sa delila na 8 okresov (*járás*) – jednotiek stredného stupňa, rangom zodpovedajúcim približne okresom so sídlami v Gelnici, Kežmarku, Levoči, Spišskej Starej Vsi, Spišskej Novej Vsi, Spišskej Sobote, v Spišskom Podhradí a v Starej Lubovni (posledné 4 boli z Provincie 16 spišských miest). Odlišný status miest vyčlenených z územných okresov (*rendezett tanácsú város*) mali mestá: Spišská Belá, Gelnica, Kežmarok, Levoča, Ľubica, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Poprad a Spišské Vlachy. Na čele okresu stáli vyšší úradníci, ktorých ustanovoval župný výbor. V obciach reprezentantmi administratívy boli notári. Menšie obce boli spájané do jedného notariátu. Súdna moc bola oddelená od výkonnej. V Levoči sídlil krajský súd, sudy nižšej inštancie boli lokalizované v centrách administratívnych okresov.

Rozhodujúci hlas v župe patril maďarskej šľachte. Správa mala skutočne charakter zastupiteľského zboru, ale počet jeho členov pochádzajúci z volieb bol rovný počtu *virilistov*, to jest platičov najvyšších daní, čo prakticky favorizovalo vlastníkov pôdy. Voľby do župných zastupiteľstiev (ako aj do uhorského snemu) v skutočnosti v nevelkom stupni odzrkadľovali ozajstné spoločenské nálady. Volebným právom ohraničeným majetkovým cenzom disponovalo nie viac ako 5 – 6 % dospelého obyvateľstva. Dodajme, že hlasovať bolo možné iba verejne.

Protest Maďarov voči slovenským požiadavkám obsiahnutých v *Memorande*, schválenom na zhromaždení v Turčianskom Svätom Martine v roku 1861 (Slováci sa domáhali administratívneho etnického vyčlenenia slovenského teritória s úradným slovenským jazykom – požiadavka Slovenského okolia, likvidáciu maďarizačných nariadení, spravodlivého zastúpenia na uhorskom sneme a súčasne osobitného súdnictva a kultúrno-osvetových inštitúcií), a neskoršie obmedzovanie i tak nevelkých jazykových práv Slovákov zaktivizovali slovenské hnutie na Spiši. Výrazom nespokojnosti s maďarskou politikou bola prvá a druhá spišská petícia podpísaná v roku 1863 predstaviteľmi 47 spišských obcí a v roku 1864 občanmi obcí Hrabušice, Smižany, Spišský Hrhov, Klčov, Doľany, Roškovce, Nemešany, Jablonov, Lúčka, Domanovce, Vítkovce,

⁴ Takýto údaj podľa: *Encyklopédia Slovenska*, zväzok 5. Bratislava 1981, s. 556.

Obr. 3. Prvá slovenská petícia 47 spišských obcí cisárovi Františkovi Jozefovi z roku 1863. Okrem richtárov obcí, prísazných a notárov ju podpísavali aj radovi občania.

Iliašovce, Kurimany, Uloža a Spišský Štvrtok. Signatári prvej petície v nej žiadali zaviesť vo väčšom rozsahu slovenský jazyk do miestnej správy a školstva (aj na gymnázium v Levoči). Podarilo sa ju skutočne doručiť panovníkovi, ostala však zamietnutá uhorským miestodržiteľstvom.

„Čisto slovenské obce stolice Spišskej, najvernejší poddaní Vašeho cisársko-kráľovského Apoštol'ského Veličenstva [Františka Jozefa I.], v svojom a v mene bratov svojich slovenských, ktorí v ostatných miešaných nemecko-slovenských alebo slovensko-nemeckých obciach menovanej stolice Spišskej prebývajú, s detinskou dôverou pred Vaše cisársko-kráľovské Apoštol'ské Veličenstvo predstupujeme, aby sme krivdy občianske, ktoré dosavad' znášať musíme, s najväčšou poníženosťou predložili a jejich odstránenie jakožto od najvyššieho ochrancu utiskovanej spravodlivosti prosili. (...)

Raní srdcia naše už takmer dva roky trvajúca smutná skúsenosť, že slávne úrady stolice Spišskej záležitosti naše jak v obciach, tak na stolici (...) nie v našej slovenskej, ale maďarskej, nám cudzej reči vykonávajú (...)

My so spoluobčanmi Maďarmi v bratskej svornosti žiť a umrieť chceme, jako praotcovia naši s nimi v láske žili (...) ačpráve ešte pohanov kresťanský do vlasti prijali. My reč jejich si vážime jako i všetky iné reči spoluobčanov, pritom ale reč otcov našich nadovšetko milujeme (...) Ktokoľvek tedy zákonnú slobodu a rovnoprávnosť slovom Vašeho cisársko-kráľovského veličenstva poistenú obmedziť a rušiť sa opovažuje, toho za rušiteľa práva prírodného a pozitívneho považujeme, vediač, že kto právo spoluobčana potlačuje, ten svoje vlastné k svojemu a i iných nešťastiu podkopuje. (...)

K zlepšeniu situácie napokon predsa len sčasti došlo, keď sa novým hlavnožupanským miestodržiteľom na Spiši stal Rudolf Mauksch. Vďaka spišskému biskupovi Ladislavovi Zábojskému sa v tom istom čase podarilo uviesť do spišskokapitulského seminára slovenčinu. Priaznivú klímu sa snažila druhá spišská petícia, ktorú zorganizovali obce Levočského okresu, znovu využiť na presadenie úradovania v slovenskom jazyku.

Súčasnou širšej akcie zorganizovanej na Slovensku prostredníctvom *Pešťbudínskych vedomostí* (prvý slovenský politický denník vydávaný od roku 1861 v hlavnom meste Uhorska – činitelia zoskupení okolo neho patrili k iniciátorom Zhromaždenia v Turčianskom Svätom Martine) bola tretia spišská petícia z 21. januára 1868. Podpísali

ju predstavitelia 21 spišských obcí. Adresovaná uhorskému snemu mala tvoriť vhodný základ pre realizáciu slovenských požiadaviek v čase priprav národnostného zákona. Národný program obsiahnutý v petícii sa delil na tri základné časti:

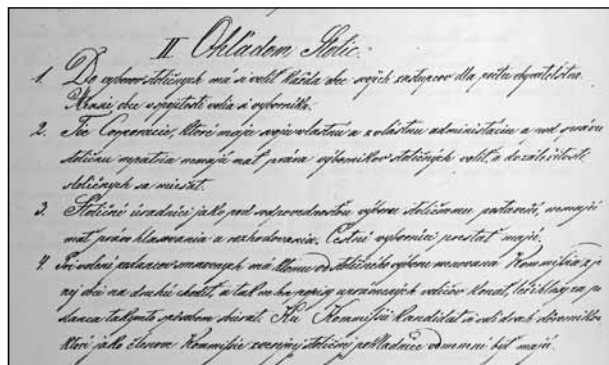
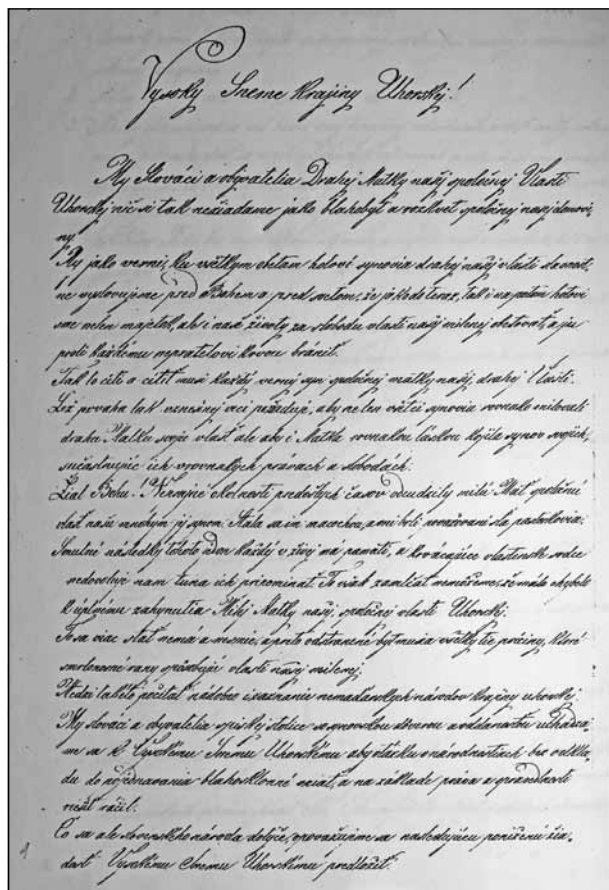
1) právne garantovanie zrovnoprávnenia Slovákov s Maďarmi a inými národnosťami Koruny svätého Štefana, vyznačenie župných hraníc so zreteľom na etnické kritérium, zavedenie slovenského jazyka do administratívy a súdnictva na území slovenských žúp, zorganizovanie slovenských sekcií pri uhorských ministerstvách, sloboda zvolávania slovenských národných zhromaždení, právo užívania vlastnej národnej vlajky

2) reorganizácia administratívy v župách, správy sa mali skladať z predstaviteľov obcí, s vylúčením *virilistov*

3) garancie pre slovenský jazyk ako vyučujúci jazyk v základných a stredných školách (v ostatných maďarský jazyk ako predmet mal byť vyučovaný od prvej triedy); zriadenie minimálne 6 vyšších a 8 nižších slovenských gymnázií, 2 štátnych učiteľských seminárov a katedry slovenského jazyka na univerzite v Pešti; primerané štátne dotácie pre slovenské učené tovarištvá a družstvá.

Napriek nádejam organizátorov uhorský snem, na ktorom mal tretiu spišskú petíciu predniesť poslanec za uhorských Rusínov Adolf Dobriansky (k čomu nakoniec najskôr z taktických dôvodov nedošlo), sa petíciou nezaoberal a vládne kruhy i tlač podnikli proti nej širokú propagandistickú kampaň.

Utvorenie dualistického Rakúsko-Uhorska silne a bezprostredne útočilo proti aspiráciám a snahám nemaďarských spoločností na Spiši. Využívajúc možnosti, aké utváral nový systém moci, Maďari dôsledne smerovali k štátu s maďarským charakterom. Nasledovnými nariadeniami boli vytlačované nemaďarské jazyky z administratívy, súdnictva, školstva a cirkvi. Objavila sa celá hromada tzv. maďarónov, t. j. zmaďarizovaných Židov, Nemcov, Slovákov etc., ktorí zaujali kľúčové pozície vo verejnom živote. V rukách Maďarov ostávala o. i. funkcia župana (dedičná v spišskej línii grófskeho rodu Čákiovcov) a vďaka zvláštnemu priebehu volieb, podopretého tlakom a „zázrakmi nad urnou“ aj parlamentná reprezentácia Spišskej župy. Skutočnou školou maďarizácie bola povinná služba vo formáciách honvédov. Na mnohých miestach Spiša mali svoje stanice početné oddiely žandárstva a pohraničnej stráže (severný okraj hranice bol súčasne hranicou Zalitavska), vytvorené s cieľom sledovať podozrivé

Obr. 4. Tretia Spišská petícia z roku 1868 okrem obrany slovenčiny v sebe zahŕňala aj požiadavky politické a kultúrne.

prejavy aktivít miestneho nemaďarského obyvateľstva. Obzvlášť neslávna bola činnosť šovinistického Hornouhorskeho vzdelávacieho spolku (Felvidéky Magyar Közművelődési Egyesület, v skratke FEMKE), ktorá sa snažila zmonopolizovať do svojich rúk celý kultúrny a osvetový život na Slovensku.

Svojím spôsobom ovenčením tejto politiky boli nariadenia z roku 1899 prikazujúce maďarizáciu geografických názvov na území štátu a tiež mien a priezvisk. Úradné názvy na Spiši vtedy dostali celkom novú podobu:

Tab. 2. Súčasný názov obce a úradný maďarský názov z roku 1899.⁵

Baldovce	<i>Baldócz</i>	Matiašovce	<i>Szepesmátyásfalva</i>
Batizovce	<i>Batizfalva</i>	Mníšek nad Popradom	<i>Poprádremete</i>
Betlanovce	<i>Betlenfalva</i>	Nedeca	<i>Nedecz</i>
Brutovce	<i>Szepesszentlőrincz</i>	Nížné Lapše	<i>Alsólapos</i>
Čierna Hora	<i>Feketebércz</i>	Osturňa	<i>Osztornya</i>
Durštín	<i>Dercsény</i>	Podolíneč	<i>Podolin</i>
Fridman	<i>Frigyesvágása</i>	Repisko	<i>Repásfalva</i>
Gelnica	<i>Gölniczbánya</i>	Slovenská Ves	<i>Szepesotfalva</i>
Haligovce	<i>Helivágása</i>	Smolník	<i>Szomolnok</i>
Hrabušice	<i>Káposztafalva</i>	Spišská Belá	<i>Szepesbéla</i>
Huncovce	<i>Hunfalva</i>	Spišská Kapitula	<i>Szepeshely</i>
Jakubany	<i>Szepesjakabfalva</i>	Spišská Nová Ves	<i>Szepesigló</i>
Jarabina	<i>Berkenyéd</i>	Spišská Sobota	<i>Szepesszombat</i>
Jurgov	<i>Szepesgyörke</i>	Spišská Stará Ves	<i>Szepesófalu</i>
Kacvín	<i>Szentmindszent</i>	Spišské Podhradie	<i>Szepesvárhalja</i>
Kremná	<i>Lublókorompa</i>	Spišské Vlchy	<i>Szepesolaszi</i>
Krempachy	<i>Belakorompa</i>	Spišský Štvrtok	<i>Csütörtök hely</i>
Lapšanka	<i>Kislapos</i>	Stará Ľubovňa	<i>Ólubló</i>
Lendak	<i>Landok</i>	Strážky	<i>Nagyör</i>
Levoča	<i>Lőcse</i>	Tribš	<i>Újterebes</i>
Litmanová	<i>Hársád</i>	Tvarožná	<i>Durand</i>
Lubica	<i>Leibicz</i>	Vikartovce	<i>Hernádfő</i>
Markušovce	<i>Markusfalva</i>	Vyšné Lapše	<i>Felsőlapos</i>
Matejovce	<i>Mateóc</i>	Vyšné Ružbachy	<i>Felsőzúgó</i>

Iné, iba nepatrne zmenené, sa zachovali v menšom počte, napríklad Falštín (*Falstin*), Hniezdne (*Gnezda*), Poprad (*Poprád*), Reľov (*Relyó*), Ždiar (*Zár*). Rovnako sa zmenili tradičné názvy niektorých dolín, riek a horských štítov (napríklad Slavkovskej doliny na *Blásky-völgy*, Starolesného štítu na *Bibircs*).

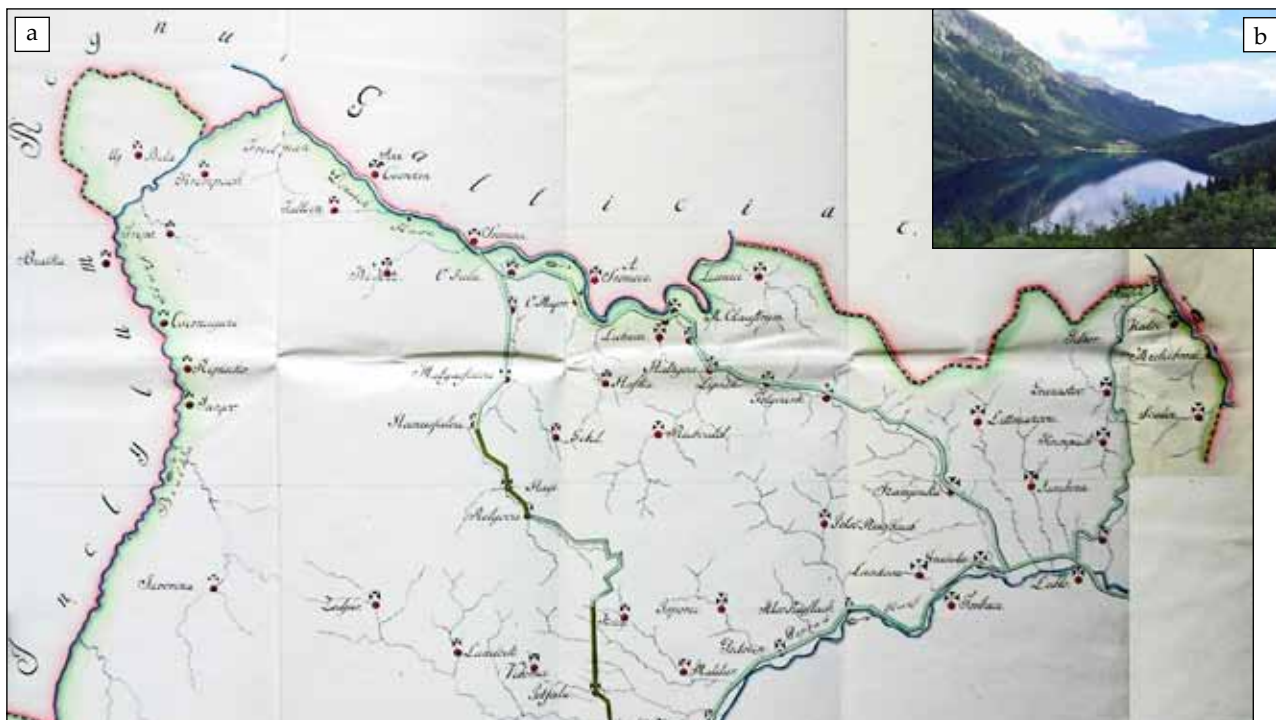
Na druhej strane je potrebné si uvedomiť, že špecifikom Spiša ako regiónu multikultúrneho a multijazykového bolo to, že to isté sídlisko alebo fyzografický objekt mohli mať súčasne aj niekoľko názvov (napríklad slovenský, nemecký, maďarský, rusínsky či poľský), vystupujúcich nezávisle od seba. To isté je možné nakoniec povedať o veľkej časti strednej a východnej Európy, kde spoluexistovali rôzne štátne, národné, náboženské a kultúrne tradície.

Iným výrazom politiky Budapešti bol zvláštny program odnárodňovania, aký bol použitý proti národne najslabšie uvedomelým miestnym spoločenstvám. Povestnou sa tu stala teória, akoby Slováci Šarišskej, Spišskej a Zemplínskej župy, používajúci nárečia, neboli vlastnými Slovákmi, ale Slovjakmi.

S vývojom územia Spiša nepriamo súvisel spor o Morské oko. Tento konflikt, spočiatku vzniknutý medzi súkromnými vlastníkmi susedných usadlostí, sa rýchlo zmenil na spor temer medzinárodný. Týkal sa totiž politickej hranice medzi Haličou (súčasť Predlitavska) a Uhorskom. História konfliktu siahala do dávnej minulosti, minimálne do prelomu 16. a 17. storočia, keď uhorský magnát Štefan Paločaj (Palochay, Palocsay), vlastník panstva Nedeca (ležiaceho na území Uhorska), začal vznášať požiadavky na časti zeme Novotarského starostovstva ležiacej na poľskej strane. Oživil sa v časoch delenia Poľska, keď Habsburgovci zabrali Spišské, Novotarské, Sandecké a Čorštýnske starostovstvo, pričleniac ich nakrátko (1769 – 1772) k Uhorsku. Úradné presunutie uhorsko-haličskej hranice západným smerom na líniu Rysy – Žabie pleso, ktoré sa uskutočnilo na konci 18. storočia, neskončilo roztržku, ktorá sa teraz týkala východnej časti Doliny Rybieho potoka s Morským okom a Čiernym rybníkom (*Stawom*) pod Rysmi.

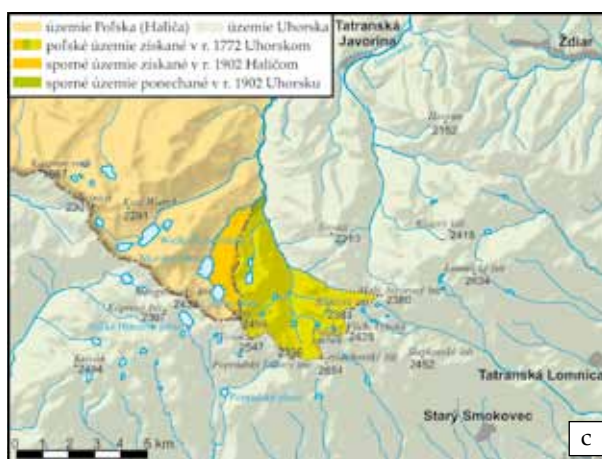
Spor nabral nové rozmery, keď roku 1879 javorinské majetky (s Jurgovom a Lendakom)

⁵ Podľa: Stanisław RAUBAL : *Granica polityczna polsko-czechosłowacka*. Warszawa 1927.

získalo pruské knieža Kristián Hohenlohe-Öhringen. Nový majiteľ viedol na spornom území politiku činov (výrub lesa, rekvirácie oviec a dobytka patriacich miestnym Goralom etc.). Ako vplyvný človek – dlhé roky zasadal v nemeckom sneme – časom sa mu podarilo získať si vládných činiteľov a rozhodnutím okresného uhorského súdu v Spišskej Starej Vsi (30. júna 1894) sa stal právne vlastníkom tohto územia. Po tomto výroku sa nad Morským okom objavila uhorská hraničná stráž. Reakciou na tieto aktivity boli kroky podniknuté poľským kniežaťom Vladislavom Zamojským (Zamojski), od roku 1889 vlastníkom zakopaných majetkov (predtým mal vo vlastníctve kórnické majetky, odkiaľ bol odsunutý v rámci pruského vysídľovania). Zamojský známy svojou patriotickou činnosťou počas pruskej anexie, energicky pristúpil k akcii s cieľom – ako to bolo vtedy označené – záchranu „perly Tatr“ pre Poľsko. Pre spoluprácu získal veľa špecialistov z oblasti histórie, práva, jazykovedy a kartografie. Mobilizoval k činnosti delegátov haličského snemu a viedenskej Štátnej rady. V závislosti od situácie konal verejne alebo anonymne.

Paradox tkvie v tom, že nie Uhorsko, ale Poliaci sa museli domáhať svojich práv na sporné územie. Spor budil na poľskej strane veľké emócie. V tom istom čase sa v Uhorsku roztržka chápala viac ako lokálny stret záujmov a tamojšia tlač – oproti poľskej – mu venovala pomerne málo záujmu. Perspektíva výhry nad pruským magnátom Hohenlohem (navyše v období neslávneho vysídľovania Veľkopoľska) mala pre Poliakov,

Obr. 5. Spor o Morské oko predznamenal zápas o severnú hranicu Spiša v 20. storočí: a) mapa Karola Reitza z roku 1796, b) Morské oko dnes, c) mapa územných zmien okolo Morského oka, d) o víťazstvo v spore rozhodla v Štajerskom Hradci predovšetkým historická argumentácia poľskej strany na čele s Oswaldom Balzerom.

rozdelených do záborov, okrem bezprostredného aj veľmi dôležitý politický a symbolický rozmer.

Do sporu sa aktívne zapájali obyvatelia tatranských obcí, vlastníci pasienkov na sporných územiach. Chvíľami tu dochádzalo aj k otvoreným vystúpeniam (ničenie hraničných stĺpov, podpálenie stanoviska uhorských žandárov etc.). Nakoniec viedenská Štátna rada a snem v Budapešti rozhodli dať celú vec rozhodnúť medzinárodnému zmierovaciemu súdu. Pojednávanie sa konalo v Štajerskom Hradci (Graz) od 21. augusta do 13. septembra 1902 a prinieslo rozsudok v prospech poľskej strany. Zo sporného územia okolo 650 holdov* získali Poliaci 600. Morské oko sa stalo časťou Haliče.

Uhorsko, organicky zviazané s habsburskou monarchiou a prostredníctvom nej spojenectvom s Nemcami, do prvej svetovej vojny vstúpilo ako si automaticky. Za vojny sa prihovárala značná časť politických zoskupení. Vláda pristúpila k popularizácii jej cieľov (obava pred zjednotením južných Slovanov pod vedením Srbov, nebezpečenstvo útoku zo strany Ruska) v mene dosiahnutia „národnej jednoty“. Ako veľmi sa mýlili tí, ktorí sa domnievali, že dlho nepotrvá...**

Obr. 6. Do priebehu prvej svetovej vojny sa Spišiaci zapojili rôznym spôsobom: a) Ondrej Tomáš zo Smižian slúžil v cisárskej garde, b) námorník Ján Murňák, c) – d) námorníci Ján Lelák (a Ján Hojstrič) z Prakoviec.

* Hold = 0,53 ha (pozn. redakcie).

** K zaujímavostiam prvej svetovej vojny na Spiši patrí aj to, že zo strojársky vyspelých oblastí, ako boli napríklad Prakovce narukovali až piati vojaci k rakúsko-uhorskému námorníctvu. Na snímkach Hojstrič a Murňák (pozn. editora).

Popravde prejavy vojny ušetrili Spiš. Jej následky však boli vážne. Potreba vojny sa napríklad podriadilo celé hospodárstvo. Mobilizácia do armády spôsobila nedostatok pracovnej sily. Klesla roľnícka produkcia, objavili sa problémy so zabezpečením potravín a tovarov dennej potreby, rástla inflácia, kvitla špekulácia. Postupujúca pauperizácia vyvolávala spoločenskú nespokojnosť a radikalizáciu nálad. Boli organizované hladové pochody, vybuchovali štrajky etc. V mnohých centrách, ako v Spišskom Podhradí, Starej Ľubovni a v Spišskej Belej proti manifestujúcim povolali vojsko. V Levoči a Spišskej Novej Vsi k takýmto incidentom nedošlo len preto, že pri vojenských oddieloch bol už skôr vyhlásený stav pohotovosti a výnimočný stav. Znížila sa disciplína a morálka vojska. Zle platení sa neraz dopúšťali rabovačiek na miestnom obyvateľstve. Bola obmedzená sloboda pohybu, čo sa zvlášť týkalo Rómov. Ústava vydaná v roku 1916 prikazovala registráciu všetkých Rómov. Hoci sa toto nariadenie dotklo zásadne len kočujúcich, zasiahlo aj usadených Rómov, ba v dôsledku nepresného úradného zápisu sa vzťahovalo niekedy dokonca i na celé rómske spoločenstvo.

V dôsledku predlžovania vojny a situácie na frontoch, rysovali sa symptómy základných politických zmien, ktoré mali nastúpiť v roku 1918.

Obr. 7. Neblahou spomienkou na prvú svetovú vojnu na Spiši zostali pamätníky padlým (Nálepkovo).

Demografický vývoj na Spiši

„Ak multietnickosť a multikultúrnosť určuje jednu z najviac fascinujúcich črt konštituujuúcich fenomén strednej Európy, potom malý Spiš je jej esenciou a symbolom.“⁶

Spolupôsobili tu, ale i vzájomne boli v rivalite rôzne národné, náboženské a kultúrne tradície. Preprietali sa do celku, dopĺňali sa a navzájom sa miešali. V dôsledku toho tento multietnický región počas stáročí zachovával integrujúce vlastnosti a jeho obyvatelia, stýkajúc sa deň čo deň s rôznymi jazykmi, náboženstvami a zvykmi, si ako Spišiaci (*homo Scepusiensis*) zachovávali silné pocity vlastnej identity.

Tento stav vecí sa začal meniť v 19. storočí. Zvlášť v jeho druhej polovici. V Spišskej krajine, ktorá bola počas mnohých pokolení mostíkom

medzi rôznymi národnosťami (nielen vo význame geografickom), sa vtedy začali prebúdzat rozpory, ktoré narastajúc stali sa žriedlom vážnych napätí.

Historické udalosti tohto času, ale ešte viac premeny vedomia a spoločenských zvykov, zrodili rozmanité konflikty a animozity. Ich základom sa stali moderné nacionalizmy. Včerajší susedia – hoci nie všetci – sa postupne k sebe obracali chrbtom. *„Zasiate zrnká nedôvery začali prinášať ovocie v podobe vzniku ťažko zdolateľných stereotypov.“⁷*

Formovanie sa povedomia jednotlivých národných skupín na Spiši (slovenskej, nemeckej, maďarskej, rusínskej, či poľskej, a i.*) bol proces dlhotrvajúci. Záležitosť komplikovalo i to, že v dôsledku spolužitia niekoľkých národov na jednom území, tu existovali prejavy viacjazyčnosti (veľa

⁶ Jacek PURCHLA : Slowo wstępne, in: *Spisz : Wielokulturowe dziedzictwo*, s. 7.

⁷ Michał PUŁASKI : Hodnotenie V. Sekcie : Dejiny Spiša po roku 1918, in: *Terra Scepusiensis*, s. 981.

* Národné vedomie Židov bolo už oddávna sformované (pozn. autora).

osôb hovorilo plynulo dvoma aj tromi jazykmi), ktoré vplývali na elasticnosť národnej príslušnosti, niekedy aj v okruhu jednej rodiny. Stávalo sa, že rodní bratia si vyberali rôzne národné príslušnosti. Vďaka tomu sa len navonok môže zdať čudnou situácia, keď starý otec sa považoval za Nemca, otec za Maďara a syn za Slováka. Bývalo aj tak, že niektorí – z tých či iných dôvodov – zmenili národnú príslušnosť, hoci súkromné povedomie deklarovali inak (v tomto kontexte slovenskí historici aj pripomínajú príklad Novoslovákov).*

Na tomto mieste je potrebné uviesť, že také pojmy ako Maďar, Slováč či Poliak, v konkrétnych podmienkach polovice 19. storočia znamenali úplne niečo iné, než čo znamenajú dnes, a ich vlastný význam je potrebné odhaľovať v závislosti od historického a spoločenského kontextu. Napríklad – v skutočnosti v Zálitavsku zostať Maďarom v mnohých prípadoch znamenalo postupovať. Slováci, Rusíni etc. boli prevažne spoločnosťami sedliackymi a pri slabosti vlastnej inteligencie mladý Slováč či Rusín, ak chcel postúpiť na spoločenskom rebríčku, musel prijať maďarský jazyk a zvyky.

Sedliak sa cítil zviazaný s okolím (nezriedka sa označoval ako „tunajší“), mohol cítiť lojalnosť vo vzťahu k panovníkovi, ale už nie vždy ku konkrétnemu národu. Keď teda inteligencia pristúpila k národnému uvedomovaniu ľudu, stávalo sa, že v pohraničných a multietnických oblastiach (a k takým patrili Spiš), v ktorých boli propagované rôzne myšlienky, sa dovtedy homogénna spoločnosť mohla začať cítiť spolupatričnosť s rôznymi národnými skupinami. A to nezávisle od jazyka, ktorý používala, či dominujúceho charakteru kultúry. Spleť všetkých týchto podmienok prakticky vylučuje presné poznanie národnostnej štruktúry Spiša v tej dobe. V istom stupni, väčšom alebo menšom, kritériá jazyka a náboženstva zavádzajú. Rovnako aj na deklarovanie osobnej národnej identity mohli mať vplyv rôzne dôvody, niekedy ideové, častejšie politické alebo ekonomické.

Podľa oficiálnej uhorskej štatistiky, jazyková štruktúra Spiša (podľa udania materinského jazyka) v rokoch 1846 – 1910 sa predstavovala nasledovným spôsobom:⁸

Tab. 3. *Oficiálna národnostná štruktúra Spiša*

Roky	1846	1880	1900	1910
obyvateľstvo spolu (v tisíc)	191,5	172,9	172,1*	172,9*
slovenský (tót)	99,0 (51,7 %)	96,3 (55,4 %)	99,6 (57,9 %)	97,1 (56,2 %)
nemecký	63,8 (33,3 %)	49,2 (28,3 %)	42,9 (24,9 %)	38,4 (22,2 %)
maďarský	0,6 (0,3 %)	3,6 (2,0 %)	10,8 (6,3 %)	18,7 (10,8 %)
rusínsky	26,2 (13,7 %)	16,2 (9,3 %)	14,3 (8,3 %)	12,3 (7,1 %)
cigánsky	x	1,4 (0,8 %)	1,9 (1,1 %)	3,5 (2,0 %)
poľský	x	x	1,8 (1,1 %)	1,8 (1,1 %)
rumunský	x	–	0,3 (0,2 %)	0,5 (0,3 %)
český, moravský	x	x	0,2 (0,1 %)	0,2 (0,1 %)
taliany	x	x	0,1 (0,1 %)	0,1 (0,1 %)

presnosť – 0,1 tisíc osôb (0,1 %); * – civilisti a vojaci spolu; x – chýbajúce údaje alebo nemožné určiť; – menej ako 50 osôb

Jazyková štruktúra obyvateľstva Spišskej župy podľa okresov a miest s osobitným statusom v roku 1910 (v tisícoch)⁹

Tab. 4. *Horný Spiš*

Okres, vyčlenené mesto	Spolu	slovenský (tót)	nemecký	maďarský	rusínsky	iný
Spišskostaroveský	18,2	14,2 (77,6 %)	0,8 (4,3 %)	0,3 (1,8 %)	2,3 (12,6 %)	0,6 (3,7 %)
Staroľubovniansky	16,9	7,0 (41,3 %)	3,1 (18,1 %)	0,5 (3,1 %)	5,9 (34,7 %)	0,4 (2,8 %)

* Vzdelaná vrstva Slovákov, obzvlášť katolíckeho vierovyznania, ktorá z kariérnych dôvodov vstupovala do služieb uhorského štátu zachovávala v súkromí svoje národné povedomie. V čase vzniku prvej Československej republiky vytvorila intelektuálne a členské zázemie Slovenskej ľudovej strany (pozn. redakcie).

⁸ Spracované podľa: Marek SKAWIŃSKI : *Struktura wyznaniowa i językowa ludności komitatu spiskiego przed I wojną światową – oficjalne dane spisowe* (podľa rukopisu autora).

⁹ *Tamže.*

Tab. 5. Stredný Spiš

Okres, vyčlenené mesto	Spolu	slovenský	nemecký	maďarský	rusínsky	iný
Kežmarský	15,6	6,3 (40,4 %)	7,3 (47,1%)	0,8 (4,9 %)	0,5 (3,5 %)	0,7 (4,1 %)
Spišskosobotský	18,6	12,6 (67,5 %)	3,9 (20,8%)	1,2 (6,6 %)	x	0,9 (5,1 %)
Kežmarok	6,3	1,6 (25,4 %)	3,2 (51,3%)	1,3 (20,8 %)	x	0,2 (2,5 %)
Lubica	2,8	1,3 (47,1 %)	1,1 (40,8%)	0,2 (7,7 %)	x	0,2 (4,4 %)
Poprad	2,3	0,8 (33,2 %)	0,8 (35,8%)	0,7 (30,2%)	x	x
Spišská Belá	2,9	1,3 (43,5 %)	1,2 (43,1%)	0,4 (12,3 %)	x	x

Tab. 6. Dolný Spiš

Okres, vyčlenené mesto	Spolu	slovenský	nemecký	maďarský	rusínsky	iný
Gelnický	19,6	9,6 (49,0 %)	6,7 (34,1%)	1,6 (8,1 %)	1,0 (5,2 %)	0,7*(3,6%)
Spišskonovoveský	16,9	11,4 (67,7 %)	1,9 (11,3%)	1,2 (6,9 %)	1,6 (9,4%)	0,8 (4,7 %)
Levočský	8,9	7,6 (85,2 %)	0,7 (7,9 %)	0,1 (2,2 %)	x	0,5 (4,7 %)
Spišskopodhradský	16,6	10,8 (64,3 %)	1,2 (7,4 %)	2,9 (17,1 %)	0,8 (4,7%)	0,8 (6,5 %)
Gelnica	3,8	1,1 (28,6 %)	2,1 (54,7%)	0,6 (15,8 %)	x	x
Spišská Nová Ves	10,5	5,1 (48,5 %)	1,8 (17,0%)	3,5 (33,2 %)	x	0,1 (1,3 %)
Levoča	7,5	3,1 (41,1 %)	1,4 (18,3%)	2,4 (32,0 %)	0,2 (2,7%)	0,4*(5,9%)
Spišské Vlachy	2,4	1,6 (66,8 %)	0,4 (18,2%)	0,3 (14,1 %)	x	0,1 (0,9 %)
Spišské Podhradie	3,1	1,8 (58,5 %)	0,7 (22,8%)	0,6 (18,1 %)	x	x

* – v tom 0,2 tisíc osôb deklarovalo rumunský jazyk

Otázku nevierohodnosti uhorských súpisov preukázali veľakrát slovenskí a poľskí bádatelia. Súpisovými úradníkmi boli len zriedka ľudia poznajúci realie regiónu, do ktorého boli poslaní (a tiež samotný súpis zvykli sprevádzať okolnosti neslúžiacie zreteľnosti jeho výsledkov). Uhorská štatistika sa navyše opierala nie o kritérium národného vedomia, ale jazyka používaného v bežnom styku. Komplikovalo to záležitosť presného určenia počtu židovského obyvateľstva. Popravde bolo kritérium vierovyznania uznávané, ale veľa židov sa asimilovalo s vládnuou spoločnosťou a väčšina prijímala maďarský alebo nemecký jazyk.

S oficiálnou štatistikou sa nezhodovala poľská strana, ktorá vychádzala z predpokladu, že pri nej bol celkovo obídenný problém obyvateľstva, ktoré sa podľa niektorých jazykovedcov dorozumievalo poľským dialektom. Úradne ostali včlenení do slovenskej jazykovej skupiny. Zoberúc vec presnejšie – do kategórie *tót*, pod ktorou sa rozumel Slovan – katolík, obyvateľ Horného Uhorska.

Otázka ku ktorému národu spišskí Goralia patria sa tak stala nielen v minulosti bodom stretu rozmanitých, nie vždy odborných pohľadov.

Stávalo sa, že bola vnímaná cez prizmu subjektívnych názorov, ktoré udalosti komentovali podľa čiastkových, najmä politických potrieb. Etnografická skupina spišských Goralov z kultúrneho hľadiska bola veľmi rôznorodá (vplyvy podhalianске, pieninskej, sandeckej, ale aj levočskej, lipťovskej a inej) a používala rovnako vnútorne odlišné nárečia označované dnes v poľskej jazykovede súborne menom poľské spišské nárečia, v slovenskej jazykovede však ako prechodné slovensko-poľské nárečia. Podľa mienky jazykovedcov vykazujú výrazné podoby vo vzťahu k poľskému jazyku s tým, že poľskí autori (v protiklade so slovenskými vedcami) slovenské prvky uznávajú za druhotnú vrstvu.¹⁰ Pri podložení tejto tézy sa upozorňovalo na to, že slovenské a poľské jazykové územia na území Spiša bezprostredne nesusedili, keďže ich od seba oddeľoval dosť široký pás obyvateľstva hovoriaceho jazykom nemeckým a rusínskym, ktorý bol navyše iný i vzhľadom na vierovyznanie a kultúru. S týmto stanoviskom sa nezhodujú slovenskí jazykovedci, podľa ktorých rozhodujúca časť slovnej zásoby goralských nárečí je slovenského pôvodu.¹¹

¹⁰ Obširnejšie pozri Józef BUBAK : Polskie gwary spiskie, in: *Polski Spisz*, s. 233 – 262 (tamže obsiahla bibliografia). Tento argument slovenská strana pokladá za irelevantný.

¹¹ Pozri Júlia DUBÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ : *Goralské nárečia*. Bratislava 1993, 169 s. a iných. Na poľský jazykový a etnický charakter tohto obyvateľstva poukazovali výskumy prevádzané pred prvou svetovou vojnou časti českých a slovenských jazykovedcov: Alojza Vojtecha Šembera, Štefana Mišíka a Samuela Czambela. Podľa slovenskej strany mali takéto závery najmä ochranný „slovenský“ charakter nasmerovaný proti maďarizácii slovenského obyvateľstva Uhorska. Poľskí vedci však takúto argumentáciu neprijímajú.

začal omnoho skôr („*spišskí Gorali mali slovenskosť už oddávna napísanú v srdciach*“).¹² Odvolávali sa tu o. i. na práce nemeckých autorov prelomu 18. a 19. storočia, Samuela Augustíniho a Jakuba Melzera, ktorí konštatovali:

*„tunajší Slováci (ide o Spiš, pozn. A. P.) sú, čo sa týka jazyka a zvykov, veľmi rozdielni. (...) tí, ktorí žijú dolu v susedstve Poľska, hovoria tak dobre poľsky, akoby sa v tejto krajine narodili.“*¹³

Časť bádateľov spochybňovala poľskosť nárečia obyvateľov severného Spiša tvrdiac, že je to ešte otvorený problém (Alojz Miškovič, Eugen Paolíny, Jozef Čongva a iní).

Veľa etnografických, historických a jazykovedných prác vzniklo na túto tému v medzivojnovom období, keď priebeh poľsko-československej hranice na Spiši a Orave bol predmetom konfliktu, plnilo – po obidvoch stranách – služobnú rolu politickým požiadavkám (hlavne povahy teritoriálnej).¹⁴ Ozveny polemík sú živé dodnes, podčiarkujú vôľu po chýbajúcom porozumení pre multikultúrnu špecifickosť regiónu. Vyjadrujú sa v mene Spiššakov, robí sa tak ponad ich hlavy a súdne sa pripodobňujú tieto zeme k modelu národného štátu.

Časť poľských autorov (Tadeusz M. Trajdos, Jerzy Roszkowski, Marek Skawiński, Mieczysław Orłowicz a i.) tvrdí, že Slováci sa s povolením uhorských vlád pričínili o slovakizáciu „*etnických Poliakov*“ v severných okrajoch Horného Uhorska. Poľskosť na územiach priľahlých ku Haliči (kde sa Poliaci tešili z autómie) mala kolidovať so záujmami Budapešti. Usudzovalo sa, že spišských Goralov ako Slovákov bude možné ľahšie odnárodniť ako Poliakov, za ktorými stojí 20 miliónový národ a tradície vlastnej štátnosti. Hlavná úloha v tejto akcii – tvrdia títo autori – bola zverená slovenským dedinským učiteľom a kňazom vedeným Spišským biskupstvom pod dominanciou Maďarov. Takéto poverenie malo byť pokrytecké, pretože kňazi a učitelia, ktorí mali akosi voľnú ruku k uskutočňovaniu slovenských národných aktivít na Spiši, Orave či v okolí Čadce, sa súčasne za takú istú činnosť na slovenských etnických územiach stretávali s represiami. V dôsledku tejto politiky mal byť poľský jazyk vytláčaný z verejného života, z cirkvi, keď jednotlivé

Obr. 8. Národnostná štruktúra obyvateľstva Spišskej župy v roku 1880.

Aj keby sme hovorili o jazykovej a etnografickej príbuznosti obyvateľov horného a stredného Spiša s jeho poľskými alebo slovenskými susedmi, táto príbuznosť ešte nie je dostatočným predpokladom, aby sme, odvolávajúc sa na túto skutočnosť, začali hovoriť o ich konkrétnej národnej príslušnosti. S výnimkou v Ľubovnianskej oblasti (kde centrom poľskosti bol Ľubovniansky hrad zakúpený v roku 1883 Zamojskovecami) národné uvedomenie (slovenské/poľské) tohto obyvateľstva v danom období ešte nebolo dostatočne štruktúrované a svojim spôsobom sa dotváralo.

V časti poľskej učebnicovej literatúry sa ustálila prax označovať toto obyvateľstvo ako „nevedomých“ či „neprebudených“ Poliakov, ktorí nevedia, že nimi sú (lebo nemali oporu v Poľsku po strate jeho nezávislosti) a v dôsledku chýbajúceho kontaktu s „Matkou“ ľahko podliehali slovakiizácii. Poukazujúc na chýbajúce prechodné oblasti medzi poľskou a slovenskou jazykovou oblasťou, vsugerovalo sa, že na základe jazykového kritéria je možné započítať obyvateľstvo poľsko-slovenského pohraničia do jednej z dvoch národností.

Iné tézy formulovali českí a slovenskí bádatelia. Nespochybňujúc poľské jazykové nárečie spišských Goralov, tvrdili, že proces ich národnej identifikácie so Slovákami a slovenskosťou sa

¹² *Terra Scepusiensis*, s. 888 (J. Čongva, hlas v diskusii).

¹³ Dušan ŠKVARNA : Multietnicita Spiša a národnoemancipačné procesy na ňom, in: *Terra Scepusiensis*, s. 672.

¹⁴ Okrem iných k nim patrili *Ilustrowany przewodnik po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckiem*. Lwów a Warszawa 1921 Mieczysława Orłowicza, v oblasti vlastivedy ostatne znamenitý a nezastupiteľný dodnes.

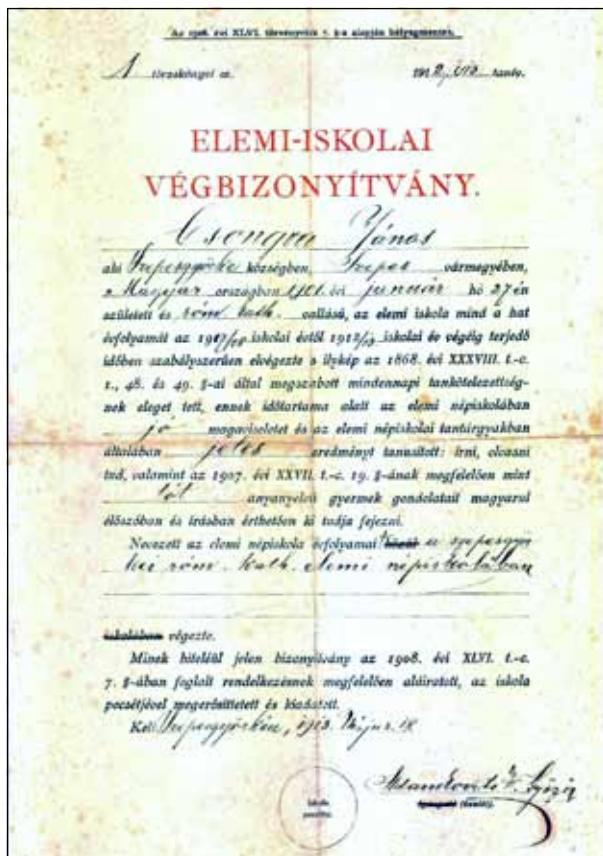
fary obsadzovali duchovní – aktivisti slovenského národného pohybu.

Iní znalci problému (patrí k nim okrem iných Antoni Kroh), nespochybňujúc zásadné predpoklady národnostnej politiky Budapešti, poukazuju však nato, že tento slovenský kňaz či učiteľ nie iba odnárodňoval

„(to znamená nevytláčal poľské povedomie v prospech slovenského), ale uvedomoval sedliakov (to znamená vštepoval slovenské povedomie ľuďom, ktorí do tých čias nemali žiadne, považovali sa za ‚tunajších‘, ‚miestnych‘). (...) Kto začal agitovať prvý, ten vyhral.“¹⁵

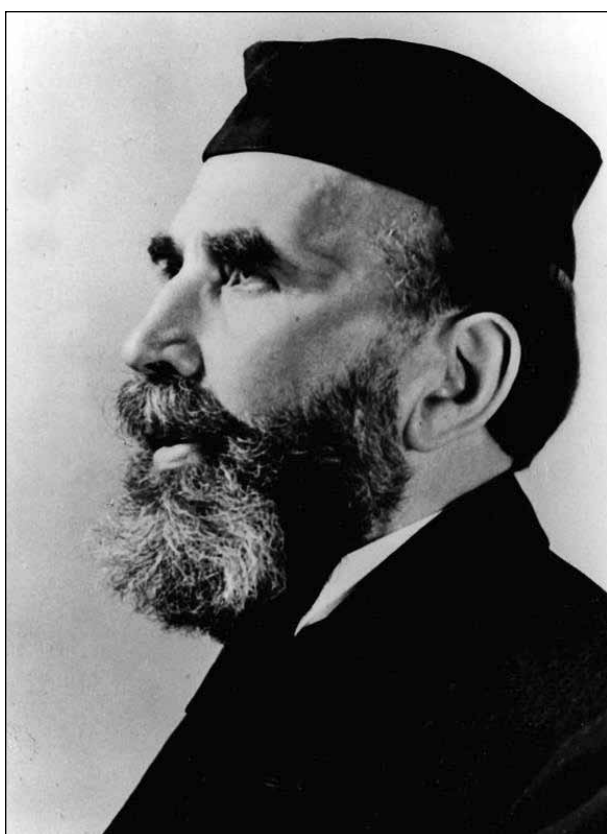
Postupnému prijímaniu slovenskej národnej príslušnosti, okrem príbuzného jazyka a tej istej viery priala prirodzene i maďarizácia, ktorá miestne obyvateľstvo ešte viac zblížovala proti spoločnému ohrozeniu. Uhorské vládne kruhy i jedných (poľsky hovoriacich Spišiakov), i druhých (Slovákov) chápali ako Slovanov a pristupovali k nim s rovnakou neláskou.

Poliaci z Poľska pomerne neskoro, až ku koncu 19. storočia, podnikli kroky, ktoré mali za cieľ získať pre poľskosť Goralov severného Spiša. Spájali sa s tým aktiviti, ktoré by upovedomili širšie kruhy poľského spoločenstva na existenciu bratského obyvateľstva na Slovensku (Hornom Uhorsku). Poľskí činitelia sa odvolávali na históriu týchto oblastí, poukazovali na príbuznosť či podobu jazyka a ľudovej kultúry, iniciovali počiatky vedeckého bádania. Usudzujúc, že v jazyku tkvie „duša národa“, žiadali rozhraničenie medzi Poliakmi a Slovákmi na základe práve používaných nárečí. Boli medzi nimi o. i. Jan Bednarski (lekár z Nového Targu, poslanec v Haličskom sneme), Walery Eljasz-Radzikowski (maliar, znalec vlastivedy), kňaz Antoni Sikora (vikár vo Vyšných Ružbachoch, jeden z nepočetných duchovných v Hornom Uhorsku, ktorý kázal po poľsky), Julian Teisseyre (krakovský úradník). V spišskej záležitosti sa angažovalo Towarzystwo Tatrzańskie zo Zakopaného, *Gazeta Podhalańska* (vydávaná v Novom Targu), ako aj *Koło Spiszowe* (sekcia Towarzystwa Szkoły Ludowej). Začali sa objavovať zreteľné práce poukazujúce na zväzky Spiša s Poľskom (autori o. i. Maurycy Dzieduszycki, Maksymilian Gumpłowicz, Edmund Kołodziejczyk, Grzegorz Smólski, Roman Zawiliński), ako aj zaangažovaná publicistika, ktorá apelovala na poľskú inteli-

Obr. 9. Maďarské vysvedčenie Jána Čongvu z roku 1913, v ktorom sa uvádza jeho národná slovenská príslušnosť (tót). Hore jeho neskorší portrét.

¹⁵ Antoni Kroh : Na marginesie artykuľu Marka Skawińskiego „Polacy na Słowacji“, in: „Plaj“, roč. 6, 1998, č. 17, s. 167 – 168.

Obr. 10. Centrum židov na Spiši boli Huncovce odkiaľ pochádzal aj Adolf Altmann (uprostred), rabin a vzdelanec. Dole s manželkou Malvínou a deťmi počas svojho viedenského pobytu.

genciu, aby sa zaoberala národnou emancipáciou obyvateľov „zabudnutých území“.

Napriek začatej uvedomovacej akcii však miestne obyvateľstvo zbavené svojich privilegovaných vrstiev v značne väčšej miere pociťovalo spolupatričnosť so svojimi susedmi z doliny Popradu než s poľskou inteligenciou, ktorá sa sem dostávala spoza hranice, a teda z cudzej krajiny. Podľa slovenských historikov sa to stalo preto, lebo „miestne“ obyvateľstvo už malo upevnené slovenské národné vedomie a neskorá poľská uvedomovacia akcia ho v tomto slovenskom vedomí iba utvrďovala.

Počet Spišiakov používajúcich nárečia poľského jazyka (podľa slovenskej terminológie prechodné slovensko-poľské nárečia) sa odhadoval v polovici 19. storočia asi na 30 tisíc osôb (Jan K. Zaľuski, Alojs V. Šembera), o polstoročie neskôr na 30 – 40 tisíc, čo bolo 17 – 23 % všetkých obyvateľov župy (Edmund Kołodziejczyk, Mieczysław Orłowicz).

Osobitnou záležitosťou sú poľskí osadníci, zárobkoví emigranti, prichádzajúci z preľudnenej Haliče ku koncu 19. storočia. Podľa oficiálnych údajov, ich malo byť v celej Spišskej župe v roku 1910 asi 1 800 osôb. Jedni sa usádzali na dedine (napríklad podhalianski gorali na kúpených pozemkoch a často tiež na gazdovstvách Spišiakov, ktoré títo opúšťali pre stálu emigráciu do Ameriky). Iní nachádzali prácu v priemyselných strediskách na dolnom Spiši, v doline Hornádu a Hnilca.

Spiš bol územím spoločného života niekoľkých spoločenstiev, rôznych z hľadiska národného i jazykového. O kompaktnom osídlení môžeme hovoriť v prípade slovenskej, nemeckej, poľskej (podľa slovenských bádateľov slovensko-poľskej) a rusínskej jazykovej skupiny. Slovenský jazyk tradične dominoval počtom na dolnom Spiši, predovšetkým na dedinách a v menších mestách. Prevažoval tiež medzi obyvateľmi južnej a západnej časti stredného Spiša. Slováci bývali na hranici s Liptovom, nad horným tokom Popradu a Hornádu, používali tzv. nárečie lučivnianske.

Obyvateľstvo používajúce prechodné slovensko-poľské dialekty (podľa slovenskej strany skôr slovenské, podľa poľskej poľské) kompaktné obývalo severnú a strednú časť krajiny, okresy Staroveský, Lubovniansky a časť Kežmarského, zo strany Zamaguria. Na Zamagurí (Staroveský okres) boli dominujúcou spoločnosťou (asi 80 %). Čím viac na juh, tým viac sa znižovalo percento tohto obyvateľstva. V okolí Starej Lubovne relatívne prevažovalo (asi 45 %), v Kežmarskom okrese ustupovalo len Nemcom (vyše 20 %). Takýto jazykový charakter v ňom mali okrem iných aj Lendak, Ždiar a Javorina, a na celom Spiši

spolu približne 50 sídlisk. Slovenská historiografia tvrdí, že toto obyvateľstvo sa v prevažnej miere identifikovalo so slovenským národným vedomím. S týmto stanoviskom však polemizuje časť poľských vedcov, ktorí predpokladajú, že proces národného uvedomenia v mnohých častiach Spiša sa v danom čase iba formoval.

Nemci sa koncentrovali v dvoch hlavných oblastiach osídlenia – v doline Popradu (konkrétnejšie južná časť Kežmarského okresu a severná časť Spišskosobotského), ako aj v „zemi baníkov“, v oblasti Gelnice na dolnom Spiši. Okrem pomerne nevelkej vzdialenosti sa tieto dve spoločnosti v ďalšom smere líšili od seba tiež dialektom, ako i zvykmi. Nemci tvorili taktiež rad etnických ostrovov na juhu (Levoča, Spišské Podhradie, Spišská Nová Ves) a tiež na Zamagurí (Vyšné a Nižné Šváby) a v oblasti Lubovne, kde sa nachádzala nie malá, čisto nemecká dedina Lomnička.

Spoločnosťou s rozkolísaným národným povedomím boli Rusíni (spišskí Lemkovia), u ktorých sa pocit *aliterity* – *inakosti* viazal na religiozitu – gréckokatolícky obrad a jazyk vychádzajúci zo západoukrajinského jazykového prostredia. Vláda v Budapešti robila medzi nimi intenzívnu maďarizačnú politiku, a to i v rámci ich cirkvi. Pred odnárodnením ich chránila najmä spomenutá náboženská odlišnosť. Napriek tomu si nie malá časť tohto obyvateľstva pri súpise vybrala maďarskú alebo slovenskú národnú príslušnosť. Rusínske obyvateľstvo bývalo v kompaktnom celku v severnej časti okresu Stará Ľubovňa (najväčšie obce: Kamienka, Jarabina, Litmanová) a na východe Zamaguria (Veľký Lipník, Stráňany, obec Osturňa na západe okresu mala charakter enklávy). Dva rusínske etnické ostrovy sa nachádzali na dolnom Spiši – na úpätí Levočského pohoria (Torysky, Olšavica a Nižné Repaše), ako aj niekoľko dedín medzi Spišskou Novou Vsou a Gelnicou (Závadka, Poráč, Helcmanovce). Celé toto územie určilo západnú časť rusínskeho etnografického teritória.

Rozptýlene bývali Maďari, Židia a Cigáni. Maďarské obyvateľstvo v skutočnosti netvorilo kompaktné zoskupenia, ale výraznejšie sa ukazovala jeho koncentrácia nad Hnilcom, dolným Hornádom a v mestách dolného a stredného Spiša. Okrem toho v rôznych oblastiach krajiny sa nachádzali pozemkové majetky patriace uhorskej šľachte (Čákiovci, Mariášiovci, Medňanskovci, Salamonovci, a iní).

Židia, v predvečer prvej svetovej vojny sa ich počet odhadoval na 7 500 osôb, v porovnaní s Maďarmi boli rozptýlení rovnomernejšie na území župy, s radom väčších zoskupení v mestách

Obr. 11. K neodmysliteľnému koloritu Spiša už začiatkom 20. storočia prispievala aj komunita Rómov.

Obr. 12. *Národy a národnosti Spiša na začiatku 20. storočia mali dost spoločných záujmov.*

(napríklad v Kežmarku – 1 000, Levoči – 700, v Spišskej Novej Vsi – 700, Starej Ľubovni – 250), a tiež v niektorých obciach, napríklad v Huncovciach na juh od Kežmarku, na pravom brehu Popradu. Podľa schematizmu Spišskej diecézy z roku 1913 tam žilo 565 osôb Mojžišovho vierovyznania a tamojšia židovská obec bola považovaná za najdôležitejšiu na celom Spiši. V druhej polovici 19. storočia počet Židov v župe značným spôsobom vzrástol. Kým v štyridsiatych rokoch sa ich odhadovalo na cca 2 tisíc (1,1 % všetkých obyvateľov), v roku 1880 už na 5 900 (3,5 %) a v roku 1900 na 7 200 (4,1 %).¹⁶ Znamenalo to, že počet Židov rástol temer štyridsaťkrát rýchlejšie než obyvateľstvo celej župy. Rozhodla o tom migrácia z rôznych oblastí Koruny svätého Štefana po roku 1848, keď boli Židia zrovnoprávnení s ostatným obyvateľstvom. Napriek dynamike rastu percento tejto spoločnosti bolo na Spiši nižšie v porovnaní s celoslovenským priemerom (v roku 1880 – 6,3 %, 1910 – 4,8 %).

Rómovia sa koncentrovali predovšetkým nad horným Popradom (napríklad Mengusovce, Jurské, Krížová Ves, Spišská Teplica, Ľubica) a nad horným tokom Hornádu (Helcmanovce, Žakarovce, Mníšek nad Hnilcom a i.). Žili tiež v iných oblastiach Spiša (napríklad v Jurgove a Čiernej Hore, na severnom okraji župy, neďaleko hranice

s Haličou). Vysoký prirodzený prírastok a migrácia z Moldavska a Valaška po zrušení poddanstva rýchlym tempom zväčšovali početnosť tejto skupiny. Kým v roku 1880 ich bolo 1 238 osôb (0,7 % obyvateľstva župy), po 13 rokoch boli už vykazované 2 792 (1,6 %) a v roku 1919 – 6 058. Len málokto viedli kočovnícky spôsob života (spomedzi zapísaných v roku 1893 len 38 osôb). Usadlí obývali tzv. *romane gawa*, druh get, izolovaných rómskych (cigánskych) sídiel.

V skúmanom období národnostná skladba Spiša podliehala dosť podstatnej fluktuácii. Výrazne vzrástlo percento maďarského obyvateľstva, rovnako výrazne sa znížilo v prípade Nemcov a Rusínov. Naproti tomu počet Slovákov sa udržiava-

val počas niekoľko desaťročí viac-menej na tej istej úrovni. Pričinil sa o to odchod za hranice (Slováci tvorili len 5 % obyvateľov habsburskej monarchie, ale medzi emigrantmi ich bolo až 16 %),¹⁷ ako aj dobrovoľná či násilná maďarizácia. Podobne to bolo s rusínskym obyvateľstvom, ktoré v ešte väčšej miere zasiahla zámorská emigrácia. Časť Rusínov sa asimilovala s bratskými Slovákm.

Veľké rozmery nadobudla asimilácia u nemeckého obyvateľstva. Podľa úradnej štatistiky počet osôb deklarujúcich sa ako Nemci sa v danom čase znížil o 25 tisíc, t. j. takmer 40 %. Bol to dôsledok dobrovoľného prijímania obyčajov a jazyka svojich susedov – Maďarov, ale rovnako aj Slovákov.¹⁸ Mnohí, zotrúvajúci „*dušou i telom pri svojej otcovskej reči*“, sa cítili byť Maďarmi (*Ungar im Herzen – Deutscher im Tun*).¹⁹ Maďarský živel na Spiši zväčšovali rovnako sa asimilujúci – nie vždy dobrovoľne – predstavitelia iných tu žijúcich spoločností (osobitne Slováci a Židia), ale taktiež prichádzajúci Maďari, úradníci, duchovní, učitelia, podnikatelia, predstavitelia slobodných povolání, robotníci etc. Maďarizačné procesy relatívne rýchlejšie prebiehali v mestských centrách než na dedine. Príznačný bol príklad dynamicky sa rozvíjajúcich Krompách: ak v roku 1890 tam žilo len 67 Maďarov (na 1 805 obyvateľov), o dvadsať rokov neskôr už 2 560 (na 6 368).

¹⁶ Jozef SULAČEK : Tragické osudy židovskej komunity na Spiši v rokoch druhej svetovej vojny, in: *Terra Scepusiensis*, s. 786.

¹⁷ Dušan ŠKVARNA : Multietnicita Spiša a národnoemancipačné procesy na ňom, in: *Terra Scepusiensis*, s. 671.

¹⁸ Veľký vplyv na tento proces mali rovnako odchody Nemcov do väčších miest monarchie, kde bolo ľahšie byť úspešný, a taktiež nízky prirodzený prírastok, charakterizujúci túto spoločnosť.

¹⁹ Antoni KROH : Spisz, Spiš, Zips, Szepes, in: *Spisz : Wielokulturowe dziedzictwo*, s. 18.

Tak ako v minulosti v každej časti Spiša dominoval trochu odlišný model štruktúr, ktorý závisel od historických a geografických podmienok. Na charakter týchto štruktúr mali istý vplyv i opísané etnické rozhraničenia.

Slovanské obyvateľstvo, ako aj Rómovia tvorili prevažne dedinské spoločenstvo. Nemci, Maďari a Židia sa vo väčšej miere koncentrovali v mestách. Z ich radov pochádzala väčšina dobovej inteligencie Spiša. V administratíve dominovali Maďari a Nemci. Šľachta a zemanstvo boli v podstate maďarské alebo zmaďarizované. K najvýznamnejším patrili rody Čákiovcov, Mariášiovcov, Berzeviciovcov, Medňanských a v roku 1856 po meči vymretých Horvát-Paločajovcov. V ich rukách sa nachádzala väčšina pozemkového vlastníctva. Relatívne nevelké majetky patrili Nemcom (javorinské majetky kniežata Hohenlohe; tatranské majetky, tzv. strážske, pruského baróna Daniela Rolanda Diergardla), či Poliakov (Vyšné Ružbachy a Lubovniansky hrad grófa Andreja Zamojského).

Židia tradične podnikali v obchode. Boli vlastníkami mnohých obchodov a zároveň menších alebo väčších podnikov (píl, liehovarov, tlačiarňi etc.). Tí, ktorí získali vzdelanie, pracovali ako advokáti a lekári. Časom zdôraznili svoju prítomnosť tiež v administrácii (v rokoch prvej svetovej vojny Levoča a Krompachy mali mešťanostov židovského pôvodu). Väčšina Rómov žila z kováčstva a z hudobnej produkcie. Populárnym zamestnaním medzi nimi bolo tiež drotárstvo, kovolejárstvo, košíkárstvo, drevovýroba, výroba povrazov, nepálenej tehly a pod. Pracovali tiež ako nekvalifikovaní robotníci a niektorí pri obrábaní rolí.

V druhej polovici 19. storočia, spolu s rozvojom priemyslu, sa čoraz viac dedinčanov rôznych národností usádzalo v mestách, kde ľahšie nachádzali zárobok. Žili hlavne na predmestiach. V centrálnych štvrtiach mesta väčšinu obyvateľstva tvorili obyčajne Nemci, Maďari, neskôr čoraz početnejší Židia. Je potrebné pripomenúť, že posledne menovaní tu netvorili charakteristické getá ako inde, kde obývali ulice alebo štvrte výlučne alebo temer výlučne.

Na Zamagurí dominovali tradičné dedinské spoločenské štruktúry. Táto oblasť mala prevažne roľnícko-pastiersky charakter. Jedine Spišská Stará Ves, ako výnimka, ktorá potvrdzuje pravidlo, bola malým centrom s mestským charakterom. V predvečer prvej svetovej vojny však mala sotva 1 200 obyvateľov.

Obr. 13. Obraz uhorských sedliakov a šľachticov v polovici 19. storočia.

Čím ďalej na juh, tým sa zväčšovalo percento obyvateľstva zaoberajúce sa iným spôsobom obstarávania obživy ako roľníctvom a pastierstvom. Súčasne sa diferencovali i spoločensko-etnické štruktúry. Na strednom a dolnom Spiši, kde stupeň urbanizácie a priemyselňovania bol značne vyšší v porovnaní so severnou časťou oblasti, veľkú úlohu zohrávali mestské štruktúry – inteligencia, mešťanstvo, remeselníci, kupci, robotníci. Na dedine a v menších mestách dominovalo slovenské obyvateľstvo, vo väčších strediskách tón životu udávali Nemci, Maďari a čoraz viac Židia.

Stojí za úvahu, že pri tak odlišných štruktúrach, pri toľkých spoločnostiach s takými rozdielnymi temperamentmi, existovali iba rozdiely, nie zase (ako často na pohraničí) vážne antagonizmy. Ako spozoroval, dnes trochu zabudnutý maďarský literárny kritik z medzivojnového obdobia pochádzajúci z okolia Spiša, Rezső Szalantai:

„...tamojší Maďari, Slováci, Sasi sa držali spolu, hoci Maďar bol obyčajne pánom a umelcom, Slovák roľníkom a gazdom, Sas mešťanom a remeselníkom. Všetci spolu v priebehu vekov vytvorili tak silný rituál a tradície života, že každý príšelec sa musel prispôbiť týmto tradíciám.“²⁰

²⁰ Judit REIMAN : Dziedzictwo spiskich miast, in: *Spisz : Wielokulturowe dziedzictwo*, s. 113.

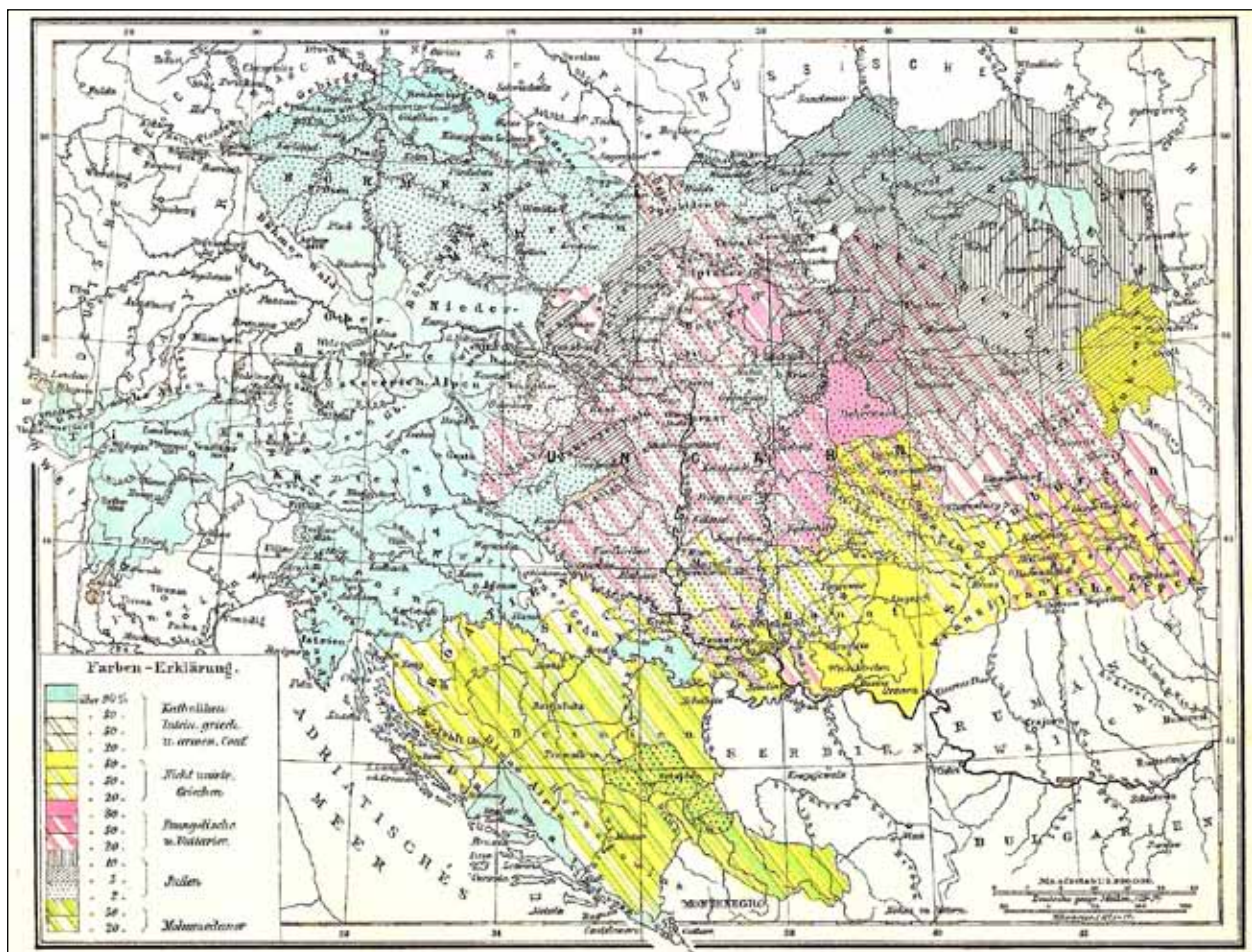
Náboženský život na Spiši

V 19. storočí a osobitne v jeho druhej polovici, v stredo-východnej Európe silneli procesy formovania národného uvedomenia. Cirkvi v závislosti od jazyka, aký používali, a reprezentovanej štátnej a historickej tradície vplývali na rast pocitu národnej príslušnosti niekedy pozitívne a inokedy nie.

Podobne ako etnická štruktúra vyzerali aj náboženské pomery na Spiši. Charakteristické pre mnohé tamojšie obce a mestečká boli katolícke a evanjelické kostoly, často sa nachádzajúce v susedstve, a nezriedka tu bola aj synagóga. Na východe Spiša sa nachádzali početné gréckokatolícke kostoly.

Náboženská štatistika sa len čiastočne prekrývala s národnou. Medzi Slovákmi a Nemcami boli katolíci i evanjelici. Obyvatelia Zamaguria (podľa názoru jedných poľského pôvodu, podľa iných

Slováci, vedomí si svojej identity) ostávali pri katolicizme. Časť Maďarov sa cítila zviazaná s rímskokatolíckou cirkvou, iní sa zase považovali za kalvínov a ešte iní za Maďarov Mojžišovho vierovyznania. Rusíni vyznávali gréckokatolicizmus, ale v dôsledku asimilačných procesov rástol medzi uniatmi podiel Slovákov (o kontroverziách, ktoré sa dotýkajú ich poľského alebo slovenského pôvodu už bola reč). Zatiaľ čo v roku 1880 tento jazyk označovalo 6 300 gréckokatolíkov (28 %), v roku 1910 už 7 300 tisíc čiže 37,2 % všetkých veriacich tejto cirkvi. Židia napospol nemenili vierovyznanie a zotrvali pri judaizme s tým, že na dedine dominoval ortodoxný judaizmus a v mestách liberálny prúd. Medzi spišskými Rómami väčšinu tvorili rímskokatolíci, ale aj naďalej boli všeobecne animistami. Podľa údajov z roku 1893

Mapa 5. Rakúsko-Uhorsko z roku 1881 s dôrazom na rozšírenie jednotlivých náboženstiev.

na 2 792 Rómov malo pripadnúť 2 620 katolíkov, 160 uniátov a 12 protestantov.

Nábožensky najširšou oblasťou Spiša bolo Zamagurie, kde prevažná časť obyvateľstva patrila veriacim rímskokatolíckej cirkvi. Najviac diferencovaný – stredný Spiš a na jeho okraji Kežmarský okres, vykazujúci najnižšie percento rímskokatolíkov (52,1 % podľa súpisu z roku 1910) medzi všetkými spišskými okresmi a súčasne najvyššie evanjelikov a. v. (36,6 %) a židov (5,1 %). Podobne zložitú štruktúru mal okres Stará Ľubovňa, s najpočetnejšou skupinou gréckokatolíckeho obyvateľstva (38,4 % v roku 1910). Tradične veľkým počtom vierovyznaní sa vyznačovali mestské centrá. Dobrým príkladom je Kežmarok. Podľa údajov súpisu z roku 1910 katolíci tu tvorili niečo vyše polovicu všetkého obyvateľstva, luteráni – približne štvrtinu a židia šestinú (najvyššie percento veriacich Mojžišovho vierovyznania v škále spišských miest).

Tab. 7. Náboženská štruktúra Spišskej župy v rokoch 1890 – 1910 (v %)²¹

Náboženstvo	1880	1890*	1900	1910
rímskokatolícke	64,1	65,2	66,3	68,0
gréckokatolícke	13,0	13,1	12,9	11,4
pravoslávne	x	x	x	0,2
evanjelické a. v.	19,1	17,7	16,1	15,3
kalvíni	?	0,3	0,5	0,8
židovské	3,4	3,7	4,2	4,3

* len civilné obyvateľstvo; x menej ako 50 osôb

Jurisdikcia Spišského biskupstva sa vzťahovala okrem vlastného Spiša tiež na Liptov a Oravu. Ku koncu 19. storočia sa na území Spiša nachádzalo 8 dekanátov so sídlami v Spišských Vlachoch, Levoči, Spišskom Štiavniku, vo Veľkej, v Kežmarku, Nedeci, Spišskej Starej Vsi a v Starej Ľubovni. Fary Spišská Kapitula a Spišské Podhradie mali charakter vyčlenených jednotiek a nepatrili do žiadneho dekanátu.²²

Tab. 8. Náboženská štruktúra obyvateľstva Spišskej župy podľa okresov a miest so zvláštnym statusom v roku 1910²³

Okres, vyčlenené mesto	rímskokatolíci	gréckokatolíci	kalvíni	luteráni	židia
Horný Spiš	24,1 (68,7 %)	9,0 (25,6 %)	x	0,7 (2,0 %)	1,3 (3,7%)
Staroveský	14,9 (81,7 %)	2,5 (13,7 %)	x	0,1 (0,1 %)	0,7 (3,7%)
Staroľubovniansky	9,2 (54,4 %)	6,5 (38,4 %)	x	0,6 (3,7 %)	0,6 (3,3%)

Okres, vyčlenené mesto	rímskokatolíci	gréckokatolíci	kalvíni	luteráni	židia
Stredný Spiš	28,8 (59,4 %)	1,3 (2,7 %)	0,3 (0,6%)	15,0 (30,9 %)	2,7 (5,6 %)
Kežmarský	8,1 (52,1 %)	0,8 (5,2 %)	0,1 (0,8%)	5,7 (36,6 %)	0,8 (5,1 %)
Spišskosobotský	12,3 (66,1 %)	0,1 (0,5 %)	0,1 (0,6%)	5,7 (30,6 %)	0,3 (2,0 %)
Kežmarok	3,5 (54,7 %)	0,1 (2,2 %)	0,1 (1,5%)	1,5 (24,4 %)	1,0 (16,6 %)
Ľubica	1,8 (65,9 %)	0,3 (9,5 %)	x	0,6 (22,5 %)	0,1 (1,8 %)
Poprad	1,4 (59,2 %)	x	x	0,6 (24,8 %)	0,3 (13,1 %)
Spišská Belá	1,7 (58,5 %)	x	x	0,9 (32,4 %)	0,2 (6,1 %)

Okres, vyčlenené mesto	rímskokatolíci	gréckokatolíci	kalvíni	luteráni	židia
Dolný Spiš	64,7 (72,5 %)	9,3 (10,4 %)	0,8 (0,9%)	10,6 (11,9 %)	3,5 (3,9 %)
Gelnický	12,1 (61,8 %)	3,6 (18,5 %)	0,1 (0,1%)	3,3 (16,9 %)	0,4 (1,8 %)
Novoveský	13,1 (77,4 %)	2,1 (12,2 %)	0,1 (0,3%)	1,3 (7,7 %)	0,4 (2,2 %)
Levočský	6,7 (75,7 %)	1,4 (15,3 %)	x	0,7 (7,3 %)	0,1 (1,6 %)
Podhradský	13,4 (79,3 %)	1,1 (6,4 %)	0,3 (1,9%)	1,0 (5,9 %)	0,6 (3,3 %)
mesto Gelnica	2,2 (56,8 %)	0,2 (3,9 %)	x	1,3 (34,6 %)	0,1 (3,9 %)
mesto Spišská Nová Ves	7,9 (75,4 %)	0,2 (1,6 %)	0,2 (2,2%)	1,5 (14,2 %)	0,7 (6,3 %)
mesto Levoča	5,0 (65,9 %)	0,7 (9,9 %)	0,1 (1,9%)	0,9 (12,5 %)	0,7 (9,5 %)
mesto Spišské Vlachy	2,0 (82,6 %)	x	x	0,3 (11,7 %)	0,1 (4,8 %)
mesto Spišské Podhradie	2,3 (74,8 %)	x	x	0,3 (10,7 %)	0,4 (12,4 %)

x menej ako 50 osôb

²¹ Spracované na základe: Marek SKAWIŃSKI : *Struktura wyznaniowa i językowa ludności komitatu spiskiego*. Taktiež Peter ŠOLTÉS : Spiš v dejinách gréckokatolíckej cirkvi v 18. storočí, in: *Terra Scepusiensis*, s. 620.

²² Okrem toho sa Liptov delil na 3 dekanáty a Orava na 4.

²³ Marek SKAWIŃSKI : *Struktura wyznaniowa i językowa ludności komitatu spiskiego*.

V rokoch 1848 – 1919 na biskupskom stolci v Spišskej Kapitule zasadlo celkom 6 pastierov. Postupne: Vincent Jekelfaluši/Jekelfalussy (1848 – 1849), Ladislav Zábojský/Zabojsky (1850 – 1870), Jozef Samaša/Samassa (1871 – 1873), Juraj Čáska/Császka (1874 – 1891), Pavol Smrečáni/Szmrecsányi (1892 – 1903) a Alexander Párvy (1904 – 1919). Keď posledný v roku 1915 vážne ochorel a nemohol plne riadiť diecézu, pápež Benedikt XV. menoval pomocného biskupa v osobe Martina Khebericha (tajomníka predchodcu A. Párvyho).

Biskupskú hodnosť zastávali osoby rôzneho formátu a rôznych názorov, ale na účinkovanie všetkých mali veľký vplyv politické a spoločenské faktory. Dušpastierska služba Jekelfalušihho bola zaiste len epizódou. Počas maďarskej revolúcie 1848/1849 stál na strane Maďarov, čo ho stálo biskupský stolec. Od vojenského súdu ho ochránila len osobná intervencia cisára Františka Jozefa I.

Menovanie Jekelfalušihho nástupcu, biskupa Ladislava Zábojského, ktorý pochádzal zo slovenskej rodiny, bolo istým ústupkom viedenského dvora Slovákom za ich vojenské vystúpenie na strane cisára počas revolúcie. Prijatý veriacimi s veľkými nádejami ako dušpastier nesplnil očakávania. V národno-politickom pohybe sa aktívne nezúčastňoval a nebol stúpencom spoločenských premien. Ne-
 Obr. 14. Konfesionálna štruktúra obyvateľstva Spišskej župy v roku 1880.

kládol im však odpor. Takto, v určitej miere, mal svoj podiel na rozvíjaní národného povedomia Slovákov. Ovládal spisovnú slovenčinu a povolil výuku v tomto jazyku dokonca i v spišskom seminári. Bol tiež jedným z dvoch biskupov na Slovensku (okrem Štefana Moyzesa z Banskej Bystrice), ktorý napriek stanovisku ostrihomského arcibiskupa zorganizoval vo svojej diecéze milénium výročia osláv príchodu svätého Cyrila a svätého Metoda na Veľkú

Moravu (5. – 12. júla 1863). Pri tejto príležitosti vydal dokonca pastiersky list.

Jeho nástupcovia boli prívržencami kultúrnej asimilácie nemaďarských národov Koruny svätého Štefana. Biskup Čáska, pochádzajúci *nota bene* zo slovenskej rodiny, bol spoluzakladateľom a prvým predsedom Hornouhorského vzdelávacieho spolku, inštitúcie, ktorá bola financovaná vládou. Jej úlohou bolo „*vychovávať nemaďarské obyvateľstvo a udržiavať v ňom maďarský duch, ako aj propagovať maďarský jazyk*“.²⁴ Táto orientácia smerovala hlavne k mládeži. Búrku protestov, tiež za hranicami (Čechy, Morava), vyvolala akcia vyvážania slovenských detí do maďarských rodín iniciovaná touto organizáciou, kde postupne mali podľahnúť odnárrodneniu.

Mienku o biskupovi A. Párvy, ináč človeku veľmi učenom a nie bez zásluh pre cirkev na Spiši, ovplyvnili tragické udalosti z roku 1907 v Černej pri Ružomberku na Liptove.

Keď tamojší veriaci nesúhlasili s vysvetlením kostola financovaného z ich zdrojov promaďarskými kňazmi, ale chceli čakať na svojho rodáka Andreja Hlinku, ktorý bol aktuálne za svoje predchádzajúce národné vystúpenia väzený, na zhromaždených zaútočili žandári. Zabili 15 ľudí. Pamiatka na tieto udalosti sa udržiavala dlho a nepochybne mohla prispieť po prvej svetovej vojne k tomu,

že na ďalšie služby A. Párvyho ako spišského biskupa novzniknuté Česko-Slovensko nereflektovalo. Spišský biskup preto zostal v Maďarsku, kde zakrátko zomrel.

No obmedzovať činnosť spišských biskupov pred vojnou iba na aspekt maďarizačný by bolo chybou. Mnohí z nich boli veľkými mecénmi vedy a kultúry. Jozef Samaša na spoločenské a náboženské účely prispel celkove sumou

²⁴ Zbigniew BIAŁY : Polski Spisz : Historyczne uwarunkowania kultury ludowej tego regionu i sposoby jej badania po II wojnie światowej, in: *Polski Spisz*, s. 30.

0,5 milióna zlatých. Jeho nástupca, biskup Juraj Čáska bol spoluzakladateľom Spišského dejepisného spolku, pričínal sa o výstavbu niekoľkých nových kostolov (napríklad v Smokovci, Durštíne a vo Vysokých Tatrách, začal so základnou opravou spišskej katedrály. Biskup Smrečáni, milovník vlastivedy, upriamil pozornosť na turistické hodnoty Spiša. Tradične v centre pozornosti uvedených biskupov sa nachádzalo vzdelávanie kňazov v spišskom seminári.²⁵

Otázka integrácie obyvateľov Spiša so slovenským náboženským životom vyvoláva dodnes v historiografii emócie. Časť poľských bádateľov píše o „programovej akcii odnárodňovania“ poľských obyvateľov Spiša prostredníctvom slovenského kléru, o „slovakizačnom tlaku“ uskutočňovanom po roku 1867 s plným súhlasom uhorských vlád. S týmito tézami úplne nesúhlasia slovenskí historici. Zdá sa, že pravda leží – ako obyčajne – uprostred a formulované závery závisia od prijatého uhla pohľadu. Faktom je, že katolícka spoločnosť severného Spiša vo veľkom množstve používala nárečia patriace k poľskej jazykovej oblasti a v zmysle etnografickom sa príliš nelíšila od svojich poľských susedov, ale to isté sa nedá povedať o jej národnej identite, ktorá sa iba tvorila. Spleť udalostí prispela k tomu, že emancipácia spišských Goralov, okrem zachovania poľského nárečia, sa vyvíjala k slovenskému a nie k poľskému povedomiu. Zásadnú úlohu v tomto procese, berúc do úvahy náboženskú horlivosť Goralov, zohralo postupné vytlačenie vplyvov poľskej cirkvi a poľského duchovenstva po páde Poľska.

Rakúske vlády výslovne favorizovali nemeckých alebo ponemčených kaplánov a oficiálne cirkevné dokumenty mali byť robené len latinsky alebo nemecky. Germanizačná politika Viedne útočila prirodzene na všetky slovanské spoločnosti a nielen na spišských Goralov. Nemenilo to však podstatu veci, že poľský jazyk postupne mizol z kazateľníc i farských kancelárií.

Novú kvalitu priniesli roky po vyrovnaní po roku 1867, keď politická reforma habsburskej monarchie odovzdala celú vládu na území Zálitavska do rúk Uhrov. Akultúrna politika Budapešti viedla k postupnému zmenšovaniu slovenského etnického teritória. Hrozbe maďarizácie sa snažila zabrániť tá časť slovenského kléru, ktorá nepodľahla silnejúcim maďarizačným tendenciám

v uhorskej katolíckej cirkvi a ďalej šírila medzi veriacimi náboženskú kultúru v národnom slovenskom duchu (katechizácia, dušpastierske služby, devočná literatúra). Podľa názoru časti poľských vedcov v oblastiach, kde sa identita miestneho katolíckeho a slovanského obyvateľstva ešte nesformovala (najmä na severnom Spiši), to podporovalo prijatie vlastnej slovenskej národnej orientácie. Slovenská historiografia polemizuje s týmto stanoviskom, odvolávajúc sa na prvú spišskú petíciu z roku 1863, ktorú okrem iných podpísali i zamagurské obce. Tieto rozdielne interpretácie iba potvrdzujú fakt, že isté veci vyzerali inak z perspektívy slovenskej a inak z poľskej. Rozvíjanie kultu levočskej Panny Márie a tradícia peších pútí k tomuto sanktuáriu vznášajúcemu sa vysoko nad mestom na Mariánskej hore (781 m n. m.), ktorú podporovalo Spišské biskupstvo, pozitívne prišlo posilňovaniu slovenského národného vedomia na celom Slovensku. Tento kult pre katolíckych Spišiakov bol zároveň manifestáciou viery a utužoval ich zväzok s malou vlasťou. Boli to udalosti dôležité nielen z náboženského, ale i spoločenského hľadiska. Pútnici prichádzali napokon nielen zo Spiša, ale temer z celého Horného Uhorska a ich počet rástol. V druhej polovici 19. storočia, v deň Navštívenia (NPM 2. júla) sa tu zhromažďovalo 25 – 30 tisíc pútnikov rôznej národnosti. Okrem iného gréckokatolíckych Rusínov, pre ktorých v rokoch 1842 – 1858 bola postavená nová kaplnka podliehajúca uniatskemu biskupstvu v Prešove. Slovákov bolo najviac. Preto bolo pochopiteľné, že v ich jazyku sa tu spievali piesne, prednášali kázne a modlitby.²⁶

Nielen pútnikov z horného Spiša tieto slávnosti integrovali so slovenským náboženským životom a širšie – slovenským národným étosom. Na jednej strane sa medzi nimi šírila kult levočskej Matky Božej, prinášajúci ovocie vierou v jej ochrannú moc (napríklad v početných obciach na Zamagurí sa objavili kaplnky s kópiou figúry levočskej Madony), na druhej strane prirodzene slabol záujem o poľské sanktuária – Ludzimiež (Ludźmierz), Zebržidovská kalvária (Kalwaria Zebrzydowska), takmer zanikli púte do Čenstochovej (Częstochowa). Nakoniec ťažko to mohlo byť inak. Ak sa niekto vybral na Jasnú Horu musel prejsť až dve štátne hranice, haličsko-uhorskú a ruského zaboru.

²⁵ Širšie pozri Peter ZUBKO : Dejiny Spišského biskupstva (1776 –), in: *Terra Scepusiensis*, s. 599 – 608.

²⁶ Kázne boli prednášané aj v nemeckom a maďarskom jazyku (tie posledné v rokoch 1891 – 1918).

Hospodárske pomery na Spiši

Spiš patril k hospodársky lepšie rozvinutým oblastiam v Uhorsku, ale stupeň tohto rozvoja nebol rovnomerný. Viditeľné kontrasty existovali napríklad medzi ekonomicky dosť aktívnymi mestskými strediskami a úbohým a zaostalým

roľníctvom, hlavne v severnej časti. Predovšetkým hospodársky faktor prial vytvoreniu pomerne hustej sídelnej siete. V roku 1849 bolo na Spiši spolu 224 sídiel, z toho 18 miest, 28 trhových sídiel a 178 dedín. V roku 1880 existovalo 225 obcí.

Tab. 9. Obyvateľstvo a sídelná sieť Spiša na pozadí susedných žúp v roku 1848²⁷

Župa	počet sídiel	obyvateľstvo (v tisícoch)	hustota osídlenia (osôb na km ²)
Liptov	133	79 753	33
Orava	101	91 049	41
Spiš	208	185 946	49
Šariš	391	197 285	53
Zemplín	452	277 494	45

Väčšina obyvateľov Spiša žila z roľníctva, chovu dobytká a oviec. Súčasne tento región patril k najpriemyselnejším na Slovensku a z hľadiska

zamestnaneckých percent v neroľníckych zamestnaniach zaujímal jedno z popredných miest, spolu so župami Liptov, Bratislava, Turiec a Zvolen.

Tab. 10. Štruktúra zamestnaného obyvateľstva Spiša podľa údajov súpisu z roku 1910²⁸

	Spišská župa	Slovensko
celkovo zamestnaných	68 979	1 242 622
roľníctvo a záhradníctvo	31 056 (45 %)	738 315 (59,4 %)
baníctvo a hutníctvo	4 050 (5,9 %)	11 587 (1,0 %)
priemysel, remeslo, stavebníctvo, služby	16 542 (24 %)	221 494 (17,8 %)
obchod	1 593 (2,3 %)	35 624 (2,9 %)
transport	2 089 (3 %)	28 861 (2,3 %)
slobodné povolania	2 464 (3,6 %)	36 259 (2,9 %)
vojsko	1 128 (1,6 %)	23 122 (1,9 %)
nádenníci	2 617 (3,8 %)	36 171 (2,9 %)
služby v domácnosti	3 576 (5,2 %)	58 402 (4,7 %)
iné	3 864 (5,6 %)	52 787 (4,2 %)

Pozoruhodné bolo vysoké percento zamestnaných v baníctve a hutníctve. Viac než tretina baníkov a hutníkov na Slovensku pracovala v podnikoch na Spiši.

Diferenciácia obyvateľstva i z tohto hľadiska bola značná. Podľa oficiálnych štatistík z roku 1869 najchudobnejší roľníci vlastníci menej ako 5 jutár* zeme predstavovali skoro polovicu všetkých hospodárov. V rukách pozemkových vlastníkov sa nachádzala temer 16 % ornej pôdy (v roku 1896). V porovnaní s viacerými inými regiónmi Slovenska predsa to bolo vzhľadom na veľkosť priemerné číslo (napríklad v Šarišskej župe pomer

predstavoval 26,7 %, Turčianskej 27,9 %, Gemerskej 32,7 %, Bratislavskej a Nitrianskej okolo 39 %, Zemplínskej 46,6 %; značne menší bol na Orave – 3,4 %, porovnateľný na Liptove – 18,0 %).²⁹ Veľa chudobných roľníkov popri hospodárení na svojom si muselo privyrábať nájomnou prácou. Istá časť pôdy (pastviny, lúky, lesy) sa nachádzala v spoločnom obecnom úžitku. Bolo to tzv. urbáriálne vlastníctvo. Nemohlo byť rozparcelované, zaťažené záložným právom, darované či predané. Táto zvláštna forma vlastníctva, výsledok zákona rušiaceho poddanstvo, napriek politickým pohybom, prežila pád habsburskej monarchie a obnovila sa po roku 1989.

²⁷ Mieczysław ADAMCZYK : Szkolnictwo Spiszu od XVI do początku XX wieku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 694.

²⁸ Samule CZAMBEL (ed.): *Dejiny Slovenska* 4, s. 186 – 187.

* Jutro – plošná miera rovnajúca sa asi 136 m² (pozn. redakcie)

²⁹ *Dejiny Slovenska : Od roku 1848 do roku 1900*, vol. 2, ed.: Július Meszároš a kol. Bratislava 1968, s. 323.

Tab. 11. Roľnícke hospodárstva v Spišskej župe v roku 1869 podľa škály veľkosti (v jutrách)³⁰

A	B	A	B
celkom	28 141	100 – 200	90
do 5	13 471	200 – 500	117
od 5 – 15	9 634	500 – 1000	64
od 15 – 30	3 832	1000 – 5000	64
od 30 – 50	577	5000 – 10 000	10
od 50 – 100	278	vyše 10 000	3

A – veľkostná škála; B – počet hospodárstiev

Od roku 1848 všetci obyvatelia boli právne rovní, ale oslobodenie od poddanstva sa netýkalo majerských poddaných, tzv. želiarov, a kopaničiarskej služby. Z dobrodení snemovej ústavy z marca 1848 získali slobodu len urbáriálni poddaní. Želiari, úplne zbavení osobného poddanstva, dobrovoľne prijímali „pozemkové poddanstvo“. Zemepáni (svetskí i cirkevní) ich mohli zamestnať za nadobudnuté bývanie, opatrené nevelkým záhumienkom (maximálne do 4 morgov = 4 x 0,56 ha), možnosť pasťvy dobytku, prídely paliva a pod. Táto „odrábka“ spočívala na odpracovaní určeného množstva dní za každý morg pôdy počas roka v prospech majiteľa pôdy.

Želiarske pomery boli „druhom modifikovanej roboty“³¹, zakotvovej uhorským zákonodarstvom a obyčajami, zvyškom feudálnej závislosti. Bolo by chybou vidieť ju výlučne v kategóriách čierne-bielych ako príklad „klasického útlaku poddaných“. Želiarstvo malo za cieľ

„výsledok vzájomných úžitkov, rovnako pre pána (hľadajúceho ruky do práce), tak i poddaného (hľadajúceho strechu nad hlavou a prostriedky na vlastné prežitie i svojej rodiny).“³²

Zmluvu bolo možné vypovedať, ale statkár si ponechával celý nehnuteľný majetok, želiar mal

právo len na inventár a majetok z vlastnej kúpy. Tým sa mnohí z nich cítili ukrivdení, hlavne v porovnaní so sedliakmi hospodáriacimi na svojom; tí poslední niekedy dávali najavo svoju „prevahu“ nad želiarmi. Takže niektorí statkári zanechali po sebe zlú pamiatku, držiaci želiarov tvrdou rukou, nešetiac ani výmerom telesných trestov.

Na území nazvanom neskôr Poľským Spišom (oblasti, ktoré sa po prvej svetovej vojne nachádzali v hraniciach Druhého Poľska) želiarske pomery existovali v dvoch panstvách: hradnom Alapi Salamonovcov (Nedeca) a dvorskom barónov Jungenfeldovcov (Falštín, Nižné Lapše) a niekoľkých farských hospodárstiev (Nedeca, Fridman, Kacvín, Nižné Lapše, Vyšné Lapše, Tribš). Ako šľachtické vlastníctvo pretrvali do roku 1931. Ich koniec priniesol až zákon poľského snemu.

Obr. 15. Hlavným odvetvím hospodárstva na Spiši aj na prelome 19. a 20. storočia zostalo poľnohospodárstvo. Orba.

Spomínané Dunajecké domínium (majetky Hradu Dunajec v Nedeci) bolo do roku 1856 majetkom barónov Horvát-Paločajovcov, neskôr šľachtickej rodiny Salamonovcov. Stávalo na roľníckej produkcii, chove, výrobe (mlyny, liehovary) a lesnom hospodárstve. Majetok, časom zmenšený (v roku 1885 prešli Falštín s dvorom a časť Nižných Láps ako veno do rúk so Salamonovcami spríbuznených maďarsko-nemeckých Jungenfeldovcov), dával zamestnanie početným osobám: poľnohospodárskym robotníkom, nádeníkom, sluhom, oficiálom, ktorí sa tu schádzali z odľahlých oblastí. Táto mikrospoločnosť sa líšila od mestského obyvateľstva nielen národným

³⁰ Tamže, s. 316.

³¹ Maria HULEWICZOWA : Pozostałości ustroju pańszczyźnianego w XX wieku na Polskim Spiszu i Orawie, in: *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, roč. 7, 1938, s. 107 – 139.

³² Stanisław KOSTKA MICHALCZUK : Ostatni właściciele Zamku Dunajec w Niedzicy – pomówienia i fakty, in: *Pogranicze polsko-węgierskie od Orawy do Pienin w XIX i na początku XX w.*, ed.: Barbara Węglarz. Szczawnica 2000, s. 30.

pôvodom, ale časom tiež náboženstvom (schematizmus Spišskej diecézy z roku 1913 oproti 143 katolíkom vykazoval v Nedeckom Podzámku 5 uniátov a 6 ľudí židovského vyznania).³³

Spišské roľníctvo z dôvodu horšej kvality pôdy sa neorientovalo na produkciu obilia, zvlášť nie na pšenicu, na ktorú na Spiši a v 7 ďalších župách (Gemerská, Oravská, Liptovská, Šarišská, Turčianska, Trenčianska a Zvolenská) pripadlo spolu iba 13 % pôdy. Pestovalo sa hlavne žito a jačmeň, v horských oblastiach ovos, tiež zemiaky, hrach a tradične ľan. V oblastiach od Popradu k Spišským Vlachom sa rozvíjalo ovocinárstvo. Na mnohých hospodárstvach sa udržiavali pasienky. Forma povrchu znemožňovala rozširovanie územia s obrábanou pôdou. Výnosnosť bola v porovnaní s inými župami, ktoré mali úrodnejšiu pôdu,

Obr. 16. Žatva na Spiši na prelome 19. a 20. storočia.

nižšia. V ohraničenom období sa rozvíjala mechanizácia – ešte na prelome 19. a 20. storočia nemalo byť na Spiši ani jedného parného pluhu.

V chove v horských oblastiach dominovalo ovčiarstvo. Jeho hlavným strediskom po južnej strane Tatier bola Spišská Belá. Pastieri z Belej a okolia každý rok vyhánali na rozľahlé pastviny asi 2 200 oviec, 300 volov, jalovic a koňov. Rozloha pastvín sa zväčšovala v dôsledku výrubu lesov. Pastieri z Jurgova pásli takmer 6 000 oviec. V druhej polovici 19. storočia, po nástupe komasácie pozemkov vykonávanej uhorskou vládou a regulácii otázky sedliackych služobností, pastieri stratili vlastnícke právo viacerých polian a hôľ alebo právo ich spásať. Na výmenu získali ako plné vlastníctvo značne menšie územia. V takzvanom spore o tatranské polany dochádzalo i k tomu, že

Gorali kládli aktívny odpor štátnej komisii vykonávajúcej oddeľovanie a komasáciu pozemkov. Tak to bolo v Jurgove v máji 1877, keď miestne obyvateľstvo znemožnilo výmer pôdy prideliac ju farárovi. Zasiahli žandári a vojsko a 12 najaktívnejších spomedzi demonštrantov uväznili.

Známu sa stala činnosť kniežata Hohenloheho, ktorý ako chýrny nadšenec poľovníctva a lesnej zveri nútil Gorarov z Javorinských Tatier k predaju hôľ, túžiac na odkúpených územiach zriadiť druh súkromného loveckého parku. Gorali odsúvaní z doterajších pastvín sa preniesli na pasienky okolo Lendaku a Durštína. Dodnes počínanie kniežata vnímajú ako veľkú krivdu. Na druhej strane dával predsa goralskému obyvateľstvu početné možnosti zárobku (napríklad pri prácach v lese, v ním založenej väčšej výrobni lepenky v Spišskej Javorine a pod.).

Rozvoj kapitalistických vzťahov zväčšoval rozdiel medzi veľkými majetkami a drobnými sedliackymi hospodárstvami. Tie posledné v oveľa menšej miere mohli reagovať na situáciu na trhu, jedine len zámožnejší roľníci boli v stave kúpiť si stroje. Vďaka zakladaniu spolupodiel-

nych sporiteľní sa zväčšovali možnosti získania hypotekárnych úverov. Boli určené o. i. na kupovanie pozemkov, roľníckeho náradia, chovných zvierat, postavenie nového domu etc. Na druhej strane rástli rozmery zeme zaťaženej hypotékou. Spolupodielne pokladnice následne vytlačali úžerníctvo, poväčšine židovské.

Na konci 19. storočia sa situácia v roľníctve výrazne zhoršila. Lacné zbožie z USA a Ruska zaplavujúce Európu spôsobilo pokles jeho cien. Zmenšovali sa odbytiská. Nemci navyše uvalili na roľnícke produkty ochranné clá. Súčasne mechanizácia roľníctva spôsobovala rast poľnohospodárskej produkcie. Stroje v čoraz väčšej miere odoberali na poli prácu roľníkom a poľnohospodárskym nádenníkom, ktorí v dôsledku nadprodukcii boli čoraz horšie platení. V tejto situácii

³³ Podrobnejšie pozri Tadeusz M. TRAJDOS : Mieszkańcy Zamku i Podzamcza Niedzickiego w świetle metryk parafii niedzickiej XIX w., in: *Tamże*, s. 75 a nasl.

nezostávalo nič iné, ako hľadať chlieb mimo miesta bydliska. K emigrácii nútila bieda a preľudnenie dediny. V nádeji na zlepšenie svojho osudu jedni tiahli od dediny do dediny, iní odchádzali do miest za prácou v priemysle, do susedných žúp (podľa súpisu z roku 1910 v Šarišskej župe prebývalo 2 329 Spišiakov), alebo na Dolné Uhorsko, kde bola veľmi úrodná zem. Najímali sa tam vo dvoroch u bohatších gazdov na sezónne práce v čase žatvy. Iní sa ešte rozhodli pre zámorskú emigráciu, hlavne do Spojených štátov a Kanady. Zo Spiša sa za oceán v rokoch 1881 – 1900 vybralo okolo 22 tisíc osôb, čiže každý ôsmy obyvateľ.³⁴

Vysťahovalectvo pohlcovalo celý prirodzený prírastok a v dôsledku toho počet obyvateľstva regiónu až do prvej svetovej vojny ostával temer na nezmenenej úrovni. Napríklad, medzi 13 obcami neskoršieho takzvaného poľského Spiša len jedna (Jurgov) nezaregistrovala pokles zaľudnenia. V niektorých, ako Durštín (táto obec bola považovaná za najchudobnejšiu v oblasti), Vyšné Lapše, či Lapšanka, počet obyvateľov klesol medzi rokom 1880 a 1910 temer o tretinu. Odchádzali celé rodiny. V mnohých obciach boli vidieť opustené domy s oknami zabíjanými doskami. V časti týchto hospodárstiev sa potom usadili Gorali z Podhania, zlákaní relatívnou lacnosťou pôdy.

Miestne obyvateľstvo sa živilo tiež z výrubu lesa a pálenia dreveného uhlia. Spišské lesy, ktoré zaberali 42,2 % plochy Spišskej župy, z hľadiska kvality stavu dreva boli začlenené v roku 1898 do prvej skupiny (z piatich možných). Veľké pásy zeme vo Vysokých Tatrách patrili kniežatstvu Hohenlohemu. Okrem javorinských majetkov v jeho vlastníctve boli tiež Vyšné Hágy s tatranskými dolinami, Batizovskou a Mengusovskou, ktoré boli kúpené koncom 19. storočia (temer 15 tisíc ha pôdy, väčšinou zalesnenej). Knieža vykonávalo vo svojich lesoch lúpežné hospodárenie, ktorým sa pričínilo rýchlym tempom o redukciu stavu dreva. Neracionálne lesné hospodárstvo viedlo k zmenám v mikroklimáte, čo sa odrazilo aj na prírodnom prostredí.

Divokými lesnými húštinami prenikali želiari. Sušené byliny využívali na lekárske účely. Stávalo sa, že sa celé rodiny špecializovali na zber bylín, ktoré následne predávali na trhoch a jarmokoch. Prežitie mnohým obyvateľom zabezpečovali poľovačky, tak legálne, ako aj pytliactvo. Poľovalo sa na medvede, svište, kamzíky, srny, hlucháne a tetovy. Odchyťovali sa čvíkoty, ktoré sa v čase jesenných preletov v Tatrách živili dozretým

Obr. 17. Vysťahovalectvo patrilo k neodmysliteľnej súčasťi života na Spiši na prelome 19. a 20. storočia: a) zoznam imigrantov z roku 1900, b) údaje k ceste a nalodeniu z holandského Rotterdamu, c) prijatie vysťahovalcov v New Yorku.

³⁴ Július MESZÁROŠ ed.: *Dejiny Slovenska* 2, s. 409.

Obr. 18. Prírodno-ochránske, poľovnícke a turistické aktivity patrili k základným činnostiam kniežaťa Christiana Hohenloheho na Spiši: a) horský útulok, b) – c) dobový pohľad na lesný palác kniežaťa, d) knieža so svojim úlovkom a ďalšími poľovníkmi.

jalovcom. Boli ukladané v bočkách a splavované Popradom, Dunajcom a Vislou až do Gdanska. Chuť získať tuk svišťa a bezoáre kamzíkov, v ktorých liečivú moc sa všeobecne verilo, bola príčinou vybijania značného množstva týchto zvierat.

Samotné pytliactvo, predsa len zakázané, medzi obyvateľmi z podtatranského okolia sa nepovažovalo za nečestné. Práve naopak, stalo sa svojím spôsobom mytológiou. Niektorí tajní strelci ako Ján Budz z Jurgova (Jonek Łysy, 1797 – cca 1870)³⁵ či Jan Krzeptowski Sabała z Kościeliska (1809 – 1894) sa stali súčasťou miestnej legendy. Pytliactvo sa rozmohlo v čase prvej svetovej vojny v dôsledku vtedy panujúcich zásobovacích ťažkostí. Za mäso a niektoré trofeje bolo možné získať pomerne veľké peniaze. Časť diviny využívali v bežnej spotrebe. Musela byť značná, ak vzhľadom na kvalitu výživy (množstvo bielkovín v pokrme) Spišská župa zaujímala v osemdesiatych rokoch 19. storočia 21. miesto medzi všetkými 63 uhorskými župami. Pre porovnanie, Bratislavská župa sa umiestnila na 15. mieste (najvyššie na Slovensku), Abovská na 20., Tekovská – 30., Zemplínska – 35., Šarišská – 39., Nitrianska – 44., Zvolenská – 47., Gemerská – 52., Turčianska – 59., Trenčianska – 61., Liptovská – 62. a Oravská na poslednom, 63. mieste.³⁶

Obr. 19. Drevený katolícky Kostol svätej Anny, ktorý nechal postaviť knieža Christian Hohenlohe v Tatranskej Javorine.

³⁵ Ako uvádza poveseň, Jonek Łysy mal zabiť všetky svište v severných dolinách uhorskej časti Tatier (pozn. autora).

³⁶ J. Meszároš ed.: *Dejiny Slovenska 2*, s. 350.

Dobre sa rozvíjalo remeslo, ktoré na Spiši malo bohaté tradície. Kežmarok bol povestný zlatníkmi, producentmi ihiel, umeleckým stolárstvom, výrobou pláta a súkna. Murári, remenári a rezbári vysokej triedy bývali v Levoči. Dobrú povesť mali debnári zo Spišskej Soboty, kováči z Gelnice, farbiari z Levoče, Spišského Podhradia, Spišskej Novej Vsi a Starej Ľubovne. U Ľubovnianskych majstrov (farbiarne Dlugolinských) sa povolaniu farbiara učili z iných stredísk a ich výrobky boli predávané aj za hranicami (v Haliči). Úpravou a výrobou ľanu sa zaoberali tzv. gargovčania. Často boli odborníkmi v technológii výroby (Spišský Hrhov a okolité obce, Hrhov – Gargov, Gurgov, Gargovia). Charakter napoly remeselnícky mala produkcia kincov a reťazí v Gelnici (odtiaľ ľudový názov pre obyvateľov Gelnice – *klinčikari*); v roku 1870 ich výrobou sa zaoberalo vyše 400 majstrov a čeladníkov. Výrobe sa prispôsobila ich špeciálna železiarska škola.

Zamestnaním čiastočne zrodeným z chudoby a biedy bola domácka výroba. Najviac sa rozvinula v horských oblastiach, kde menej úrodné pôdy nepriali obrábaniu role. Domáci výrobcovia získali časom zbehosť vo svojom remesle odovzdávajúc ho z otca na syna. Tak to bolo napríklad v olejkárstve, ktoré je pekným príkladom dedinského priemyslu. Olejkárne, ako píše Henryk Jost:

„slúžili na vytlačanie oleja z ľanového semena (ľanový olej). Predstavoval omastu v čase pôstu (...). Vyrábanie, teda ‚vybíjanie‘, ‚bitie‘ oleja sa konalo v zime, pred časom veľkého pôstu. V čase pôstu totiž, Gorali, zachovávajúci náboženské pravidlá, neužívali vo všeobecnosti zvierací tuk ako omastu.“³⁷

Olejkárne boli drobnými dielňami s pomerne jednoduchou výbavou. V sezóne pracovali dokonca permanentne. Zvyšky po vytlačení oleja a zriedení vodou sa stali krmivom pre dobytok.

Iným príkladom domácej výroby bolo syrárstvo. Z nekvaseného ovčieho mlieka sa vyrábala mäkký syr zvaný bryndza, ktorá bola potom predávaná na jarmokoch. V oblastiach bohatých na lesy vyrábali šindle, dosky a roľnícke náradia. Splavom dreva sa zaoberali pltníci. Vďaka pestovaniu ľanu a konope mohli vzniknúť malé domáce dielne, kde sa šili základné časti odevu. Mnohí sa

Obr. 20. Spracovanie železa patrilo na Spiši k tradičným remeslám najmä v doline rieky Hnilca.

Obr. 21. Dedinská stolárska dielňa na prelome 19. a 20. storočia.

Obr. 22. Kežmarská dielňa patrila k modernejším umeleckým stolárskym dielňam. Dole jeden z jej populárnych produktov.

³⁷ Henryk Jost : O olejarniach na Podhalu, Spiszu i Orawie, in: *Zagadnienia z kultury Podhala, Spisza i Orawy*. Nowy Targ a Zakopane 1986, s. 61.

Obr. 23. Gelnica zostala aj začiatkom 20. storočia dôležitým ekonomickým centrom Spiša.

Obr. 24. Prakovce s hutou Ludmila patrili k dôležitým železiarňam nadregionálneho významu. Na obrázku Kaplnka svätého Antona a Kostol svätej Ludmily.

zaoberali podomovým obchodom, predovšetkým chudobní roľníci a dedinčania bez rolí. Iní, medzi nimi boli Rusíni a Rómovia, pracovali ako drotári (látali drôtom hrnce) a zasklievali okná.

Špecifiká spoločensko-vlastníckych vzťahov v Uhorsku a konkurencia rakúskeho priemyslu spôsobovali, že toto hospodárske odvetvie sa mohlo v Zalitavsku rozvinúť hlavne okolo roľníctva a v závislosti od jeho potrieb. Pokrok

zaznamenával roľnícky priemysel (mlyny, liehovary, cukrovary). Dôležitým impulzom v procese hospodárskych premien bolo budovanie železničnej siete, čo urýchlilo tovarový obrat a rozvoj vnútorného trhu. Po vyrovnaní v roku 1867 sa značne zintenzívnili ťažký priemysel. Jednako uhorská vláda dlho nevytvárala ochranný rámec pre podnikanie. Až zákonmi z roku 1881 a 1890 oslobodila novootvorené podniky od platenia daní na dobu 15 rokov a oslobodila banky podporujúce priemyslové aktivity od daní zo zisku. Bola vytvorená

priemyselná a obchodná banka, ktorá mala slúžiť výlučne rozvoju tohto odvetvia hospodárstva.

Na Spiši tradične veľkú úlohu zohrávalo baníctvo a hutníctvo. Postupné vyčerpávanie sa miestnych zásob rudy železa, medi a ortuti (osobitne v okolí Gelnice a Smolníka) a rast konkurencie rakúskeho priemyslu, priniesli so sebou úpadok mnohých baní a podnikov. V roku 1873 bola zatvorená železiarska huta v Spišskej Javorine, vybudovaná Horvát-Paločajovcami v druhej polovici 18. storočia a v jej budovách bola zriadená lepenkáreň (činná do roku 1935). Zhasli pece niekoľkých malých hút a vyhní (napríklad v Starom Vode v doline Hnilca). Upadli bane na železo v Nálepkove (Vondrisel), medi v Helcmanovciach. V ďalšom priebehu fungovali bane a hutny len na niekoľkých miestach, predovšetkým na takzvanom území baníkov.

Najdôležitejšie hutnícke podniky sa nachádzali v oblasti Gelnice (železné huty Mária huta a Matilda huta, pričom posledne uvedená vzniknutá v polovici 19. storočia sa skladala z niekoľkých domov (malebne situovaných na úpäť hory); Smolníka (medená huta), Prakoviec (železná huta Ludmilhuta založená v polovici 19. storočia Čákiovcami, Spišskej Novej Vsi (medená huta *Johannishütte*) a Krompách, pri ktorých boli v 19. storočí vybudované 2 veľké kombináty: Štefanská huta (*Stefanshütte*) na pretavovanie hlavne medenej rudy a ortuti a súčasne železiarne s vysokou pecou a zlievárňou, ktoré patrili k najväčším v celouhorskom rámci. V polovici 19. storočia významnou bola tiež huta v Mníšku nad Popradom.

Zo železných rúd sa dobývalo železo (hlavne Smolník, Závadka, Mníšek nad Hnilcom, Žakarovce, Rudňany, Nálepkovo), meď (Smolník,

Závadka, Spišská Nová Ves, Gelnica, Tichá Voda, Hnilčík), ortuť (Závadka, Gelnica, Rudňany), mangán (Hôrka v okolí Popradu), antimón (Smolník), malé množstvo striebra (Slovinky), ako aj nerasty: rumelka (Gelnica), pyrit (Smolnícka Huta), tetraedrit (Rudňany, Poráč, Gelnica, Závadka).

Ťažil sa aj granit (Mengusovce), dolomit a alabaster (Lendak), vápenec (Gánovce, Spišské Podhradie), sádra (Spišská Nová Ves). Hospodársky význam mali rašeliniská v oblasti Spišskej Belej a Mengusoviec. V okolí Kluknavy v polovici 19. storočia bolo odkryté v pieskovi kamenné uhlie.

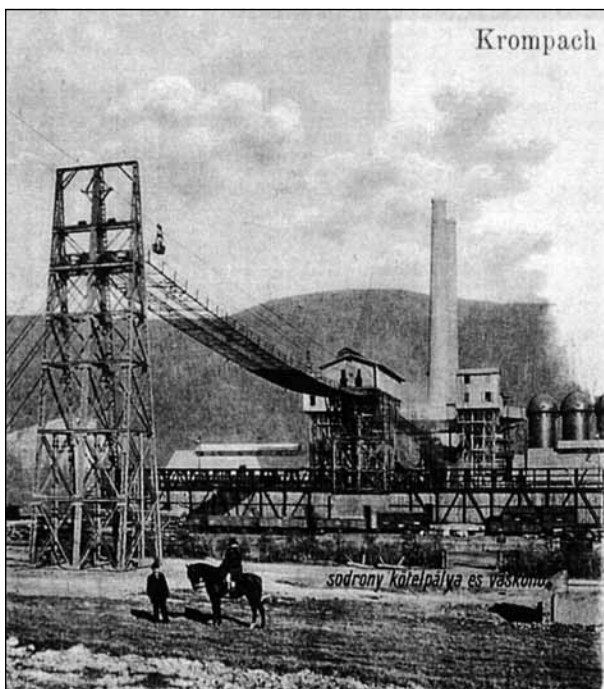
V baníctve a hutníctve Spiš zaujímal dôležité miesto na hospodárskej mape Uhorska. Ťažilo sa tu asi 55 – 60 % železnej rudy, 85 % pyritu (v roku 1902), 70 – 80 % mangánu, značná časť antimónu a tetraedritov. Ťažba výrazne vzrástla po uvedení do prevádzky Košicko-bohumínskej železnice v roku 1871. Len časť rúd sa tavila na mieste, väčšina bola vyvázaná do hút v Sliezsku a na Morave. Rýchlo postupovala koncentrácia produkcie. Podniky ťažkého priemyslu sa nachádzali vo všeobecnosti v rukách koncernov s rakúskym, uhorským a nemeckým kapitálom. Najdôležitejším z nich bola Rimamuránsko-šalgotariánska spoločnosť, medzi inými možno spomenúť napríklad Nadhornádske železiarske spolky či Rakúsko-uhorský spolok vysokých pecí. Rad baní kontroloval arciknieža Albrecht Habsburský a tiež magnátske rody Andrášiovcov a Čákiovcov. Na začiatku 20. storočia dolovanie rúd a hutníctvo prežívalo istú stagnáciu, rozvíjal sa naproti tomu železiarsky, strojársky a ľahký priemysel. Zvyšovala sa výkonnosť práce, postupovala modernizácia (od roku 1894 pri ťažbe rúd sa využívala elektrická energia).

Bohaté tradície v pestovaní a spracovávaní ľanu priali rozvoju textilného priemyslu. Spišské tkáčstvo sa tešilo vysokej kvalite a Kežmarok bol považovaný za centrum textilného priemyslu v Uhorsku. Dokonca ho nazývali „uhorským Manchestrom“. Od roku 1860 tu bola v činnosti mechanická pradiareň a tkáčovňa ľanu, najstarší podnik tohto druhu v severnom Uhorsku zamestnávajúci asi 150 – 200 robotníkov. V ďalších rokoch tu boli zriadené trepáreň ľanu (1884) a výrobná súkna (1901). Textilné fabriky sa tiež nachádzali v Lubici, Levoči, Spišskej Novej Vsi a v Bušovciach. Toto odvetvie výroby dlhý čas nemalo v Uhorsku dobré podmienky na vlastný rozvoj so zreteľom na konkurenciu rakúskych a českomoravských podnikov.

V druhej polovici storočia začalo pracovať veľa závodov potravinárskeho priemyslu, ako

Obr. 25. Košicko-bohumínska železničná trať zasiahla významne aj do života Spišiakov: a) drezína na osobnú prepravu, b) nová vlaková stanica v Spišských Vlachoch, c) preprava vojakov na front počas prvej vojny.

Obr. 26. Krompachy na dobových pohľadniciach.

napríklad liehovar v Spišskej Belej (1875), škrobárne v Kežmarku (1864), Spišskej Belej (semdesiate roky), Spišskej Novej Vsi a Poprade (osemdesiate roky), výrobňa tabaku v Smolníku (1872) a Spišskej Belej (1898), nový pivovar v Poprade (1882 spolku *Erste Zipser Dampfbrauerei und Mälzerei*). Smolnícka fabrika tabakových výrobkov zamestnávala hlavne dievčatá a znalosť tajomstva vlastného balenia cigár bola odovzdávaná z pokolenia na pokolenie. Po vypuknutí prvej svetovej vojny podnik prerušil výrobu a sklad tabaku bol zamurovaný z obavy, aby sa zásoby nerozkradli. V Spišskom Podhradí sa vyrábali populárne spišské párky a v Spišskej Belej nie menej populárny nápoj – belianska borovička.

Bezprostredne susedstvo veľkých lesných komplexov prialo rozvoju drevárskeho priemyslu (papierne v Spišskej Novej Vsi, Vyšných Ružbachoch a Poprade, píly v Kežmarku a Spišskej Belej; posledne menovaná bola po istom čase prenesená do Podolínce). Je potrebné upozorniť, že dve najstaršie papierne, vo Veľkej a v Poprade, boli založené ešte v 17. storočí. Z iných podnikov je hodné spomenúť o. i. rafinériu nafty v Kežmarku, opravárenský závod parných strojov v Poprade, garbiarske družstvo v Starej Lubovni, nevelkú fabriku úžitkovej keramiky vo Vlkovej (existovala v osemdesiatych rokoch), elektrárne v Poprade a Spišskej Novej Vsi, továreň poľnohospodárskych strojov a železničné podniky v Spišskej Novej Vsi.

Priemysel poskytoval zamestnanie v počte niekoľko tisíc osobám (v roku 1910). Prevažovali nevelké podniky budované buď ako akciové spoločnosti, alebo boli vlastníctvom buď statkárov, alebo židovských podnikateľov. Najväčším priemyselným závodom bola železiarska huta v Krompachoch, kde v roku 1910 pracovalo vyše 1 900 robotníkov. V ďalších štyroch zamestnávali vyše 500 osôb (takýchto podnikov na celom Slovensku bolo v tom čase 32).

Veľký vplyv na hospodársky život mala stavba Košicko-bohumínskej železnice. Spišský úsek tejto dôležitej transkarpatskej trasy prebiehal cez Poprad, Spišskú Novú Ves, Spišské Vlachy a Krompachy. Prvý vlak na stanicu v Poprade vošiel v roku 1871. O niekoľko rokov neskôr bola železnica dotiahnutá do Kežmarku (1889), Spišskej Belej (1895) a Spišského Podhradia (spojenie od Spišských Vlachov s líniou košicko-bohumínskou). V Tatrách železnica existovala od roku 1895 na trase medzi Veľkou Lomnicou a Tatranskou Lomnicou. V roku 1908 líniu elektrickej železnice bol spojený Poprad so Starým Smokovcom a potom v roku 1911 ju predĺžili do Tatranskej Lomnice (časť magistrály budovanej v rokoch

1905 – 1912 z Popradu na Štrbské Pleso).³⁸ Projekt železničného spojenia Spišská Belá – Nový Targ sa nedočkal realizácie, čo sa nedobre odrazilo na hospodárskom stave Spišskej Starej Vsi.³⁹

Mestá a obce ležiace pri železnici získali šancu rýchleho rozvoja. V jej blízkosti boli postavené nové závody, rozvíjal sa obchod, rástol počet obyvateľstva. Najviac na tom získali Poprad a Spišská Nová Ves a tiež Kežmarok. Zakrátko prerástli významom hlavné mesto župy Levoču, ktorú železnica minula. Úlohu centra Spiša postupne prevzala Spišská Nová Ves. Za cenu Spišskej Soboty a Veľkej rástla pozícia Popradu a niekdajšie malé popradské manufaktúry sa pretvorili na fabriky vyrábajúce priemyselnú škálu. Zmenila sa zaužívaná hierarchia miest upevňovaná dejinami. Podolíneec klesol na pozíciu malého provinčného strediska, upadli Nálepkovo a Gelnica a tiež Lubicica ostávajúca v tieni Kežmarku (od „uhorského Manchestru“ ju delili iba 2 km).

Tab. 12. Počty obyvateľstva vybratých spišských miest v rokoch 1869 – 1910 (v tisícoch)⁴⁰

mesto	1869	1900	1910
Spišská Nová Ves	6,7	8,9	10,5
Levoča	6,9	6,8	7,5
Krompachy	x	4,7	6,4
Kežmarok	3,9	5,6	6,3
Gelnica	5,2	4,1	3,8
Spišské Podhradie	3,4	3,0	3,1
Spišské Vlachy	2,9	2,7	2,4
Poprad	1,1	1,5	2,3
Stará Ľubovňa	2,1	2,0	1,9

To, že „Zem baníkov“ bola obídená železnicou sa odrazilo na stave veľkého počtu miestnych hút. Drevené uhlie, ktoré sa v nich používalo ako palivo, nemohlo konkurovať koksu, ktorý sa neoplatilo dovážať kolesovou dopravou.

Až do roku 1891 robotníci priemyselných podnikov nemali žiadne právne garantované zabezpečenie pre prípad choroby alebo staroby. Zákony o priemysle z roku 1872 a 1884 určovali pracovný čas na 16 hodín denne (súčasne s prestávkami na raňajky a obed). V deväťdesiatych rokoch tu i tam bol o niečo skrátený. Zákonom bola stanovená voľná nedeľa vo všetkých častiach výroby mimo dopravy, hutníctva a podnikov s nepretržitým systémom práce.

Obr. 27. Robotnícke kolónie na Spiši: a) Rudňany, b) Krompachy, c) Krompachy (súčasný stav), d) Hnilčik – Ráztoky.

³⁸ V rokoch 1904 – 1905 na trase z Popradu do Starého Smokovca premával elektrický trolejbus. Linka bola zlikvidovaná, keď padlo rozhodnutie o budovaní elektrickej železnice.

³⁹ Spišská Stará Ves nemá dodnes železničnú linku, ako jedno z mála miest na Slovensku.

⁴⁰ Július MESZÁROŠ ed.: *Dejiny Slovenska 2*, s. 406.

Obr. 28. Na konci 19. storočia sa na Spiši prudko rozvinulo kúpeľníctvo: a) Tatranská Lomnica, b) – c) tatranské ozdravovne, d) Turzov (pri Gelnici).

V priaznivejšom položení sa nachádzali baníci. Ako prví si vybojovali osemhodinový pracovný deň, zabezpečenia v dôchodku a počas choroby. Boli rovnako zbavení vojenskej služby a ak vlastnili dom, mali volebné právo. Ich záujmy strážili tzv. bratské pokladnice (druh banskej pokladne). Situácia baníkov sa odvíjala, samozrejme, od stavu banského priemyslu. Ak sa zásoby vyčerpali alebo baníctvo prežívalo stagnáciu, museli sa zaujímať o prácu v iných oblastiach. Časť z nich (zvlášť tí, ktorí boli minérmi) zamestnali sa pri stavbe železnice. Pri jej budovaní pracovali tisíce osôb, často obyvateľov okolitých dedín a mestečiek. Nemali žiadne sociálne zabezpečenie a ich pracovný čas bol neohraničený, čo v spojení s nízkym platom a slabou výživou viedlo k nepokojom (napríklad v roku 1897 pri Kežmarku bolo proti protestujúcim použité žandárstvo). Štrajkujúci robotníci žiadali zlepšenie pracovných podmienok, terminované vyplácanie plátov, rovné volebné právo. Značné rozmery štrajkové hnutie nadobudlo v roku 1907 na dolnom Spiši (Krompachy, Gelnica, Smolník a Smolnícka Huta). V roku 1899 štrajkovalo asi 350 baníkov v Žakarovciach a Slovinkách.

Úspešne rástol význam turistiky a odpočinku. Okrem krajinárskych hodnôt (z tohto pohľadu bola príroda pre Spiš zvlášť bohatá) tromfom regiónu boli minerálne a termálne pramene s liečivými vlastnosťami. Koncentrovali sa hlavne na tektonickom zlome ohraničujúcom Tatry a Spišskú Maguru. Vzniklo tu veľa ozdravovní a letných stredísk, priťahujúcich kúpeľných hostí aj zo zahraničia. Najstarší bol Smokovec (neskôr Starý Smokovec, zvaný vtedy nemecky Szmeksem, Schmecks).⁴¹ Prvé kúpeľné budovy sa tu objavili už koncom 18. storočia, ale vlastný rozvoj ozdravovne pripadol na roky 1833 – 1868, keď ju vlastnil Johann Georg Rainer (1800 – 1872) zo Spišskej Soboty.

V ďalších rokoch okrem iných vznikli Smerdžonka pri Červenom Kláštore (zal. 1820), Nový Smokovec (1875), Dolný Smokovec (1881), Tatranská Lomnica (1892). Na začiatku 20. storočia boli vybudované štýlové sanatóriá a oddychové cesty v Turzove pri Gelnici, kde sa liečili nervové choroby a choroby dýchacích ciest. Medzi nemeckými kúpeľnými hosťami sa popularite tešila ozdravovňa vo Vyšných Hágoch, ktorú vlastnil levočský hoteliér Aladár Polnisch st. (zvaný familiárne letnými hosťami Onkel Polnisch, wujek Polnisch).

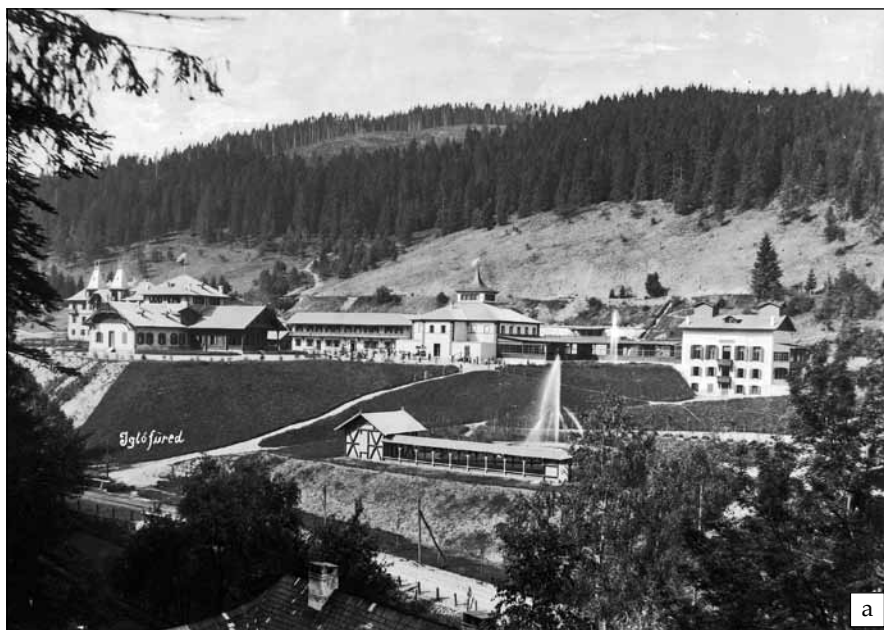
⁴¹ Názov Smokovec (Smokowiec) sa začal ustalovať koncom 19. storočia, okrem iných i pričinením Stanislava Eljasa-Radzikowského (1869 – 1935), poľského bádateľa dejín Tatier a Podtatranskej oblasti, lekára a maliara (pozn. autora).

Majetkom poľského kniežaťa Andreja Zamojského, vlastníka hradu Lubovňa, boli kúpeľné podniky v Lubovni a vo Vyšných Ružbachoch. Posledne menované mali až 10 minerálnych prameňov: štiav alkalicko-zemitých, alkalicko-železitých a tešili sa popularite medzi poľskou šľachtou. Menšie podniky existovali tiež v Lubici, Lučivnej, pri Spišskej Belej (Belianske kúpele) a i. Na dolnom Spiši v poriečí Hornádu sa minerálne pramene nachádzali v Gánovciach (v sedemdesiaty rokoch tu bol vybudovaný krytý bazén

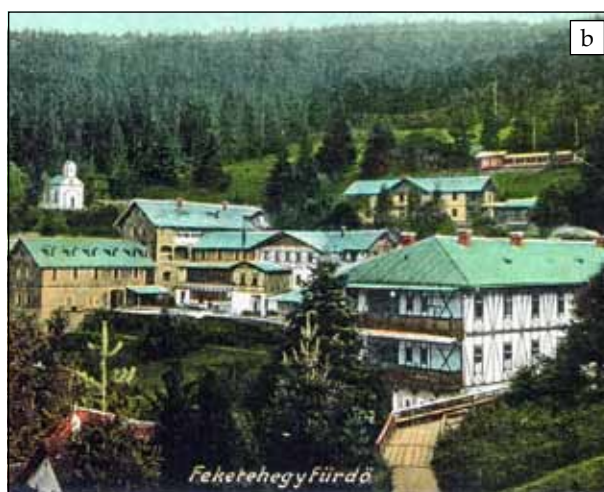
plnený termálnou vodou), či Baldovciach, pri Spišskej Novej Vsi. V roku 1847 na úpätí Pálenice (1 115 m n. m.) vznikla ozdravovňa Čierna Hora, jedna z prvých, kde sa vodná terapia využívala v širšej škále. Dôležitým turistickým strediskom bol Poprad, odkiaľ sa vyberali výpravy do Tatier, ktoré sa stali časom populárnym rekreačným rajónom.

Živelné pohromy a epidémie v druhej polovici 19. storočia už obyvateľstvo Spiša nepostihovali v takom meradle ako v skorších dobách, predsa len dezorganizovali život. Bieda, nízky stav hygieny a nedostatok bežnej lekárskej opatery (v dedinskom prostredí vtedajšieho Slovenska jeden lekár pripadal na 75 tisíc osôb, pôrodná baba na 50 tisíc a lekárnik na 150 tisíc)⁴² boli príčinou opakujúceho sa šírenia nákazlivých chorôb. Postrach budila cholera. Tragické následky epidémie z roku 1831 boli stále čerstvé v pamäti obyvateľov Spiša. Prvýkrát následne dala choroba o sebe vedieť v roku 1849, po maďarskej revolúcii, potom po krymskej vojne v roku 1856 a nakoniec v roku 1873. V Spišskej Belej vtedy zomrelo 65 osôb, vo Veľkej Lomnici 40, v Jurgove 21. Neúspešné sa ukázali ochranné prostriedky, cholera sa rozširovala veľkou rýchlosťou. Na celom Slovensku si vtedy vzala životy asi 170 tisíc obyvateľov,⁴³ a v obraze krajiny na viacerých miestach (tiež na Spiši) sa objavil rad choleroých cintorínov izolovaných od okolia.

Ľudí postihovali tiež týfus, kiahne a chrípka, rozšírená bola pľúcna tuberkulóza, deti

a

b

c

Obr. 29. Príklady nových kúpeľných miest na Spiši: a) kúpele pri Spišskej Novej Vsi, b) Čierna Voda, c) Ružbachy.

⁴² Číselné údaje podľa Anton ŠPIESZ : *Dzieje Słowacji : Na drodze do uświadomienia narodowego*. Gorlice 1999, s. 102.

⁴³ *Tamže*.

Vzdelanie a kultúrne pomery na Spiši

Z hľadiska tvorby kultúry Spiš patril k najvýraznejším regiónom v tejto časti Európy. Pri celej jeho spoločenskej, etnickej a náboženskej rôznorodosti a zmienených historických skúsenostiach, len ťažko bolo možné hovoriť o koherencii spíšskej kultúry. Spišiaci formovali kultúru spoločnú, hoci vnútorne rôznorodú a multijazykovú, s viditeľnými elementmi vplyvov rôznych národov. Kultúrne odlišnosti jedine obohacovali spoločný výsledok a učili tolerancii.

„V mestách Horného Uhorska sa vytvorila spoločná mentalita, spoločné pohľady na život, vďaka čomu Maďar zo Spiša mal oveľa viac spoločného s Nemcami alebo so Slovákami z toho istého regiónu než s Maďarmi z Uhorskej nížiny.“⁴⁵

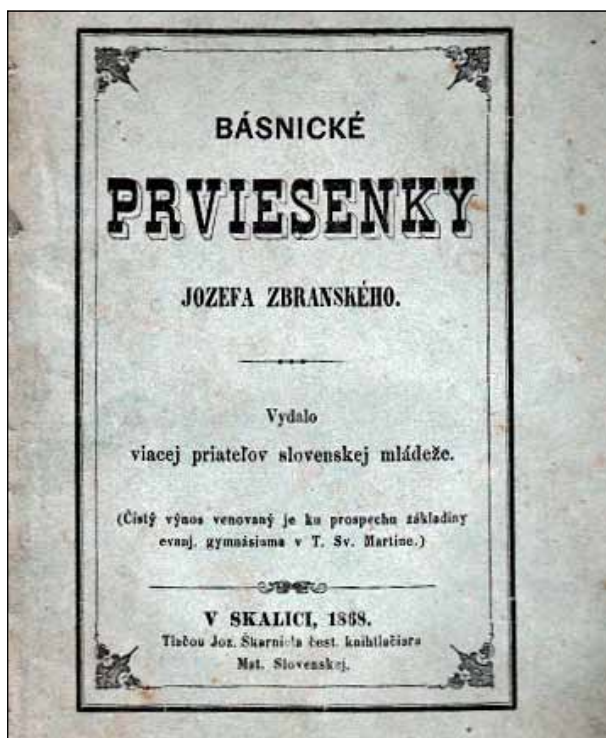
Spiš má svoje miesto v kultúre najmenej piatich národov. Antológia diel obsahujúcich spíšske motívy sa skladá z prác slovenských, poľských, nemeckých, maďarských, rusínskych a pravdepodobne ešte iných. Tieto motívy sa často prelínajú. Legenda Tatier – symbol slovenského romantizmu, ktorý bol vyvrcholením slovenského národného obrodzenia i snáh o slobodu Slovákov (napríklad pieseň *Nad Tatrou sa blýska* podľa slov Janka Matušku z roku 1844 je štátnou hymnou Slovákov) – má poľské analógie. V dobe po delení Poľska, zvlášť potom od polovice 19. storočia, v týchto horách Poliaci, podobne ako Slováci, videli mystický oltár nezávislosti a sídlo slobody ducha. V mnohých názoroch sa Tatry stávali bezmála jadrom oboch národov, ktorý prerastal do symbolu nepretržite trvajúcej národnej existencie. Svojrázny kultúrny mýtus bývalého Kráľovského Uhorska (Preddunajska) a v jeho rámci aj Spiša, sa vytvoril v uhorskej tradícii. Pochádzal z čias, keď sa značná časť dnešného Maďarska nachádzala pod tureckým panstvom a nepretržitosť uhorskej štátnosti a kultúry pretrvala (ak nepočítame Sedmohradsko) vlastne len v strediskách na severe. Legendu Spiša upevňovali vo svojich dielach takí známi prozaici ako Mór Jókai (1825 – 1904) a Kálmán Mikszáth (1847 – 1910).

Krajinárske hodnoty spíšskej prírody a originálna ľudová kultúra fascinovali spisovateľov,

básnikov, architektov, maliarov, skladateľov, etnografov, geografov etc. V poľskej kultúre, osobitne na prelome storočí, možno priamo hovoriť o umeleckom kulte Tatier a podtatranskej oblasti. Zoznam autorov je dlhý. Sú na ňom súčasne romantickí básnici (Seweryn Goszczyński), spisovatelia – pozitivisti (Henryk Sienkiewicz), ako aj mladopoľskí literáti (Jan Kasprówicz, Władysław Orkan, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Stanisław Witkiewicz, Stefan Żeromski). Osobitné miesto zaujíma tvorba Adama Asnyka. Tatranské inšpirácie sú zrejmé v prácach geografa, etnografa a básnika Wincenta Pola, maliarov Wojciecha Gersona, Walera Eljasza-Radzikowského, Władysława Skoczylasa a Leona Wyczółkowského a skladateľov Zygmunta Noskowskiego a Mieczysława Karłowicza. Próza Tetmajera, prekladaná do slovenčiny, dosť ovplyvnila obraz gorala a goralstva v slovenskej literatúre.

Na Spiši tvorilo veľa umelcov – maliari, majstri pera, hudobníci. Jeden z najznámejších spíšskych maliarov prvej polovice 19. storočia Jozef Czuczik (Caucik) (1780 – 1857) z Levoče bol aktívny do posledných rokov života. Z roku 1852 pochádza jeho obraz *Kristus na Olivovej hore* (v súčasnosti v evanjelickom kostole v Spišskej Sobote). Pod vplyvom Czuczika tvoril Karol Tibely (Tibelly) (1813 – cca 1870) zo Spišského Podhradia. Témou väčšiny jeho kompozícií boli krajinomalby Tatier a Spiša, maľoval tiež portréty rôznych spíšskych osobností. Svoje miesto v dejinách slovenského maliarstva majú realistické kompozície Jozefa Hanulu (1863 – 1944) z Liptova. Vo svojej tvorbe spájal sakrálne motívy s národnými, dokumentárnu hodnotu zachovávajú jeho realistické obrazy zo života spíšskej dediny. V Levoči pôsobil Vilhelm Forberger (1848 – 1928), autor panoramatických obrazov Tatier, a portrétista Teodor Boemm/Böhm (1822 – 1889), ktorého maliarsky talent objavil Czuczik. S tunajšími umelcami úzko spolupracoval konzervátor a maliar z Liptova Peter Július Kern (1881 – 1963). Na Spiši, v sídle príbuzných v Strážkach, strávil mladosť Ladislav Medňanský/László Mednyánszky (1852 – 1919) patriaci k popredným stredoeurópskym maliarom svojej doby. Zo Spišskej Starej Vsi pochádzal Ferdinand/Nándor Katona

⁴⁵ Judit REIMAN : Dziedzictwo spischkich miast, s. 111.

Obr. 31. K najvýznamnejším slovenským spisovateľom, ktorí boli v druhej polovici 19. storočia úzko previazaní so Spišom patrili Pavol Országh Hviezdoslav. Dole titulný text jeho prvej básnickej zbierky, ktorý vznikol ešte počas jeho štúdiá v Kežmarku.

(vlastne Ferdinand Kleinberger, 1860 – 1930), usadený neskôr v Budapešti, umelec čerpajúci svoju maliarsku inšpiráciu z obrazu krajiny Vysokých Tatier. Početné krajinky Tatier a Spišskej Magury zanechal uhorský politik a maliar – amatér Teodor Andráši/Tivadar Andrassy (1857 – 1905). Zo Spišom bol zviazaný rakúsky maliar Ignác Spöttl

(1836 – 1892), jeden zo zakladateľov Tatranského múzea vo Veľkej, ktorému daroval časť svojich obrazov s tatranskou a spišskou tematikou.

Spomedzi spisovateľov je potrebné spomenúť predovšetkým Pavla Országha Hviezdoslava (1849 – 1921). Tento absolvent kežmarského lýcea, pochádzajúci z Oravy, svoju prvú básnickú zbierku *Básnické prviesienky Jozefa Zbranského* vydal vlastne na Spiši ešte počas školských rokov v Kežmarku. Časom získal uznanie ako jeden z najlepších slovenských básnikov. V Lomničke pri Podolínci v rokoch 1875 – 1882 bývala Terézia Vansová (1857 – 1942), prvá slovenská spisovateľka povestí, národná dejateľka a bojovníčka za ženskú emancipáciu, počítaná k najdôležitejším postavám v kultúre Slovenska v 19. storočí.

Bohatá bola tvorba spišských básnikov a spisovateľov nemeckého pôvodu. Väčšina tvorila v miestnom spišskonemeckom nárečí a na spišské témy, publikujúc o. i. v regionálnych časopisoch *Karpathen-Post* a *Zipser Bote*. Charakteristické je, že neboli profesionálnymi literátmi. Okrem iných nájdeme medzi nimi pedagógov, lekárov, právnikov, duchovných i historikov. Najväčšie uznanie získal Ernst Lindner (1826 – 1902), narodený v Levoči, ale zviazaný s Kežmarkom. Je známy pod nárečovým označením „Lëndner Ernst von Kejsenmark“. S týmto menom sa presťahoval do Budapešti, ale prvých 40 rokov prežil na Spiši. Popularite sa tešili žartovné verše evanjelického pastora a profesora náboženstva Eugena Bindera (1862 – 1933), tiež pochádzajúceho z Levoče, a Aurela Henscha (1858 – 1929) zo Spišskej Soboty, právnik z povolania, maliar a básnik, publikujúceho pod pseudonymom „Schmaläume“. Verše v spišskom nárečí uverejňovali i kežmarský lekár Béla (Vojtech) Alexander (1857 – 1916), v Poprade narodený Rudolf Weber (1843 – 1915, brat historika Samuela Webera), povolaním učiteľ, a Július Haug (1873 – 1926), riaditeľ školy v Kežmarku. Autorom mnohých veršov, rozprávok a divadelných hier (vrátane historickej drámy *A Tátra alatt/Pod Tatrami*, Kesmark 1903) bol dlhoročný redaktor „*Karpathen-Post*“, pedagóg a historik Friedrich Scholcz (1831 – 1911). Súčasne v spišskonemeckom nárečí a tiež v literárnom nemeckom jazyku tvoril Friedrich Lam (1881 – 1955), jazykovedec a literárny historik, ktorý sa narodil v Kežmarku. Len v literárnej nemčine písal Imrich (Emerich) Fest (1817 – 1883), právnik a vysokopostavený štátny úradník.

S Podolíncom, kde maturoval, bol spojený Gyula Krúdy (1878 – 1933), maďarský prozaik, dramaturg, novinár, často nadväzujúci vo svojich dielach na spišské motívy (povešť *A podolini kisértet/Duch z Podolíncu*). Na Spiši sa narodil rusínsky

básnik a publicista Julij Stavrovskij „Popradov“ (1850 – 1899).

Spiš bol dôležitým strediskom inteligencie. Jeho mnohí predstavitelia boli postavami veľkého formátu. Dr. Béla Alexander (1857 – 1916), narodený v Kežmarku, patril k pionierom röntgenológie v Uhorsku. Jozef Maximilián Petzval (1807 – 1891) zo Spišskej Belej prešiel do histórie ako vynálezca fotografického objektívu a jeho brat Oto (1809 – 1883) sa stal známy ako autor príručiek z oblasti hydrotechniky a hydrauliky. Michal Greisiger (1851 – 1912), lekár z povolania, archeológ a etnograf zo záľuby, bádateľ kultúry podtatranského regiónu zvaný „spišský Leonard“, bol zaiste osobnosťou s renesančným záberom. Vysokému uznaniu, tiež v zahraničí, sa tešil mykológ (znalec húb) Karol Kalchbrenner (1807 – 1886), dlhoročný pastor evanjelickej cirkvi v Spišských Vlachoch.

Spišiak, onen *homo scepusiensis*, pociťoval úplnosť multietnického dedičstva regiónu ako vlastnú a s ňou sa stotožňoval. Tvorcovia spišskej kultúry mysleli obyčajne v nadnárodných kategóriách. Maďarský – či nemecký názov tej alebo inej inštitúcie neoznačoval automaticky jej národný charakter. Energia Spišiaka nachádzala východisko nie v etnických antagonizmoch, ale v kultivovaní tradície a rozvoji rôznych foriem spoločenskej a kultúrnej aktivity. Táto aktivita pútala pozornosť početnosťou iniciatív. Osobitné miesto zaujímali osvetové záležitosti.

Na spišské školstvo mali vplyv miestne podmienky – etnické, náboženské a spoločenské pomery, stupeň hospodárskeho a kultúrneho rozvoja, prihraničná pozícia etc. Naproti tomu ich formovala osvetová politika, najskôr vlád rakúskych, neskôr uhorských. Rozhodovala rovnako o organizačnej štruktúre a praktickej stránke výchovy, ako aj o ideovej tvári, hlavne v prípade škôl štátnych. Mimo spleti radu vnútorných činiteľov spišskému školstvu sa podarilo zachovať si špecifické znaky. Prejavili sa i vo výchovnej práci nastavenej u Spišiakov na formovanie zviazanosti so svojou „malou vlasťou“, na rozvíjanie ich iniciatív a podnikania, vzbudzovanie záujmov rôznymi formami kultúrneho života (umelecká tvorivosť, divadlo, zakladanie knižníc, vlastiveda a ochrana prírody). Národnostne diferencované školské strediská či

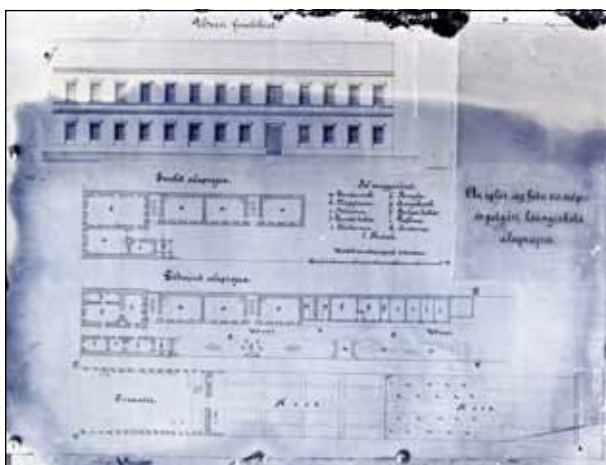
Obr. 32. Ľudové školy na Spiši: a) Prakovce, b) Torzafő, c) Kežmarok.

Obr. 33. Štátna reálna škola v Levoči na dobovej pohľadnici.

Obr. 34. Stredná priemyselná škola v Gelnici patrila medzi najstaršie školy svojho druhu v Uhorskom kráľovstve.

Obr. 35. Plán dievčenskej školy v Spišskej Novej Vsi.

už ide o žiakov alebo o kádre, priali formovaniu tolerantných postojov.

Osveta bola dosť dobre rozvinutá tiež na dedine a župa sa vyznačovala pomerne značným počtom osôb so vzdelaním. Podľa oficiálnych údajov z roku 1868 na Spiši existovalo približne 236 ľudových škôl, z toho 1 mestská, 14 obecných, 159 rímskokatolíckych, 40 protestantských, 17 gréckokatolíckych a 5 židovských. K tomu patrili i gymnáziá (v Kežmarku, Levoči, Spišskej Novej Vsi a v Podolínci), diecézny seminár a učiteľský ústav v Spišskej Kapitule, dievčenské školy a fröblovské zahrádky (druh predškoly v Kežmarku, Levoči, Spišskej Novej Vsi a v Gelnici).

Z toho vyplýva, že rozhodujúca väčšina sídiel už vlastne mala osvetové pracoviská a niektoré ich mali aj niekoľko. Školy rôznych typov navštevovalo 93,7 % detí podliehajúcich školskej povinnosti, čo bolo veľmi vysoké percento i v celouhorskom rámci (v Zálitavsku tento ukazovateľ pre rok 1885 predstavoval 80,4 %). Tým viac, že analfabetizmus nebol zriedkavým javom, hlavne v sedliackej spoločnosti. Napríklad spomedzi Slovákov na Spiši a Orave v roku 1880 vedelo čítať a písať len 27 % (v rámci celého Slovenska – 36 %).

Prevažovalo konfesijné školstvo, obidvoch obradov. V roku 1868 sa v katolíckych ľudových školách učilo 21 500 žiakov (z toho 4 030 v gréckokatolíckych), zatiaľ čo v protestantských – 5 871 a v židovských – 799. Tradične čulú aktivitu vyvíjalo Spišské biskupstvo. Počet detí a mládeže, ktorým zabezpečovalo školskú starostlivosť, postupne rástol: z 8 673 v roku 1864 na 12 714 v roku 1878 a 16 963 v roku 1888 (ide o žiakov ľudových škôl).

Výnosom z októbra 1849 rakúska vláda zaviedla novú organizáciu gymnázií a reálnych škôl. Gymnáziá sa delili na nižšie štvortriedne, neúplné vyššie (šesťtriedne) a vyššie (osemtriedne). Posledné sa končili maturitou, ktorá oprávňovala na pokračovanie v univerzitných štúdiách. Rovnako reálne školy sa delili na nižšie (trojtriedne) a vyššie (šesťtriedne a potom osemtriedne). Ukončenie vyššej oprávňovalo usilovať sa o prijatie na vyššiu technickú školu. Táto štruktúra v zásade pretrvala v nasledujúcich desaťročiach. V období dualizmu sa predĺžil čas vyučovania v ľudovej škole na 5 rokov a v nižších reálnych školách na 4 roky.

Pomerne veľkým druhom bremena bola otázka jazyka v osvete. Po roku 1849 rakúska vláda pristúpila na používanie slovenského jazyka v školách, ale nemecký jazyk bol zvýhodnený a školy mali šíriť nemeckú kultúru a vychovávať lojálnych obyvateľov habsburskej monarchie. Po utvorení Rakúsko-Uhorska sa umocnilo dominujúce

Obr. 36. Spišská Kapitula zostala aj na prelome 19. a 20. storočia centrom vzdelanosti. Pôsobili tu vedľa seba učiteľský ústav a kňazský seminár.

postavenie maďarského jazyka. Zákonom z roku 1879 bolo zavedené jeho povinné vyučovanie na všetkých ľudových školách v oblasti Zalitavska a učiteľom mohol byť iba ten, kto ovládal tento jazyk aktívne a pasívne. Tieto nariadenia zostril neslávny *lex Apponyi* (od priezviska ministra osvety a náboženstva Alberta Apponyiho) z roku 1907 a 1909: vyučovanie náboženstva sa malo konať výlučne po maďarsky, na tých ľudových školách, kde Maďari predstavovali najmenej polovicu žiakov, zostával maďarský jazyk povinným vyučujúcim jazykom.

Na Spiši však, ako píše Mieczysław Adamczyk: „*maďarizácia tamojších osvetových pracovísk prebiehala miernejšie a nie bez odporu slovensko-nemeckej väčšiny jeho obyvateľov.*“⁴⁶ Osobitne sa to týkalo nešťátnych škôl a tých silnejšie zakotvených v tradíciách danej národnostnej skupiny. Napríklad na evanjelickom gymnáziu v Kežmarku v maďarskom jazyku (okrem nemeckého) sa v starších triedach učilo už od roku 1861/62, ale až v roku 1902 sa stal na celej škole vyučujúcim jazykom, odsúvajúc nemecký jazyk do úlohy pomocného.

V dejinách osvety na Spiši trvalú pozíciu zaujímal učiteľský ústav v Spišskej Kapitule, zvaný *preparandia*. Založený bol v roku 1819 z iniciatívy vtedajšieho biskupa Ladislava Pyrkeru. Vychoval stovky učiteľov ľudových škôl, pričom veľa z nich potom zohralo určitú rolu v slovenskej národnej a spoločenskej činnosti (v škole sa vyučoval slovenský jazyk). Učiteľské kurzy, spočiatku

niekoľkomesačné, postupne predlžované: najskôr na dva, potom na tri (1871) a štyri roky (1883). Napriek skromnému rozpočtu ústav sa úspešne rozvíjal a uhorská vláda podľa jeho vzoru utvorila niekoľko podobných pracovísk (v Pešti, Miškovci, a inde). Stabilná bola tiež situácia susedného katolíckeho diecézneho seminára. Až po prestavbe objektu bývalého jezuitskeho gymnázia sa preparandia presťahovala na nové miesto.

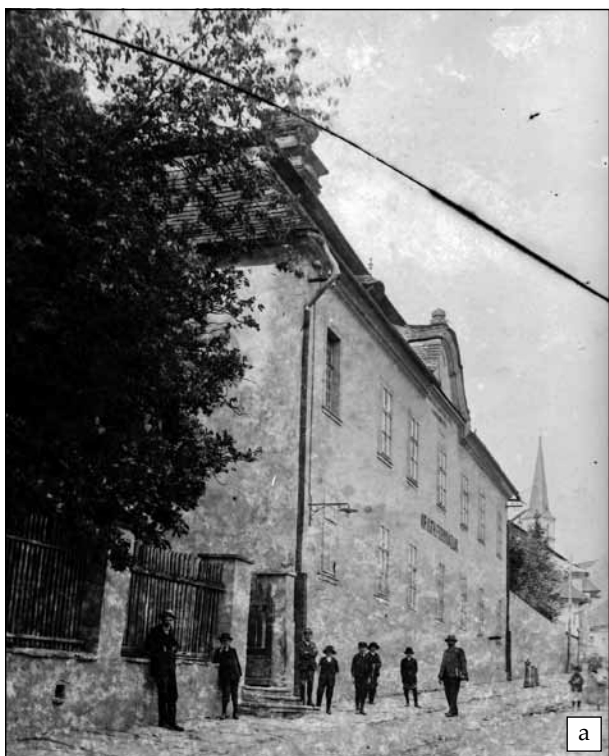
Od roku 1871 existoval na Spiši druhý ústav výchovy učiteľov v Spišskej Novej Vsi. Bolo to štátne pracovisko a malo za cieľ pripravovať maďarské (zmaďarizované) pedagogické kádre pre prácu v etnicky nemaďarských regiónoch. Medzi študujúcou mládežou väčšinu tvorili Nemci, Maďarov bola štvrtina počtu, o niečo menej Slovákov (za roky 1871 – 1896 podľa oficiálnych údajov – 22,2 %). Ale od roku 1887 status vyučujúceho jazyka mal jedine maďarský jazyk. Pravda, vyučoval sa tiež slovenský jazyk (vlastne spišský dialekt), ale len ako nepovinný predmet. Ústav prial odnárodňovaniu nemaďarskej mládeže – existoval v tomto smere celý systém podnetov, napríklad štátne štipendiá, bezplatné stravovanie v internáte etc. Po vypuknutí prvej svetovej vojny bola budova ústavu (niekoľko rokov predtým významne prebudovaná) zabratá vojskom na účely nemocnice epidemických chorôb.

Veľkou stratou pre osvetu bola likvidácia kolégia piaristov v Podolínci rakúskou vládou v roku 1849, po 207 rokoch činnosti. Zatvorenie

⁴⁶ Mieczysław ADAMCZYK : Szkolnictwo Spiszu od XVI do początku XX wieku, s. 691.

Obr. 37. Piaristické gymnázium v Podolínci bolo obnovené v šesťdesiatych rokoch 19. storočia. Už nikdy ale nedosiahlo svojou predošlú slávu.

tohto záslužného pracoviska bolo výrazom porevolučných represíí. Rehoľa piaristov totiž neskrývala svoje promaďarské sympatie. V dôsledku toho sa stratila značná časť súkromných ústavov (na Slovensku z 11 sa zachovali iba 4). Vďaka starostlivosti Spišského biskupstva a mešťanov v Podolínci v roku 1866 bola škola obnovená, ale nebola už schopná návratu k dávnej sláve. Počas mnohých rokov pracovala ako nižšie gymnázium a počet poslucháčov neprekračoval 70 – 90 osôb. Až v roku 1911/1912 sa jej podarilo získať právo vyššieho osemtriedneho gymnázia (v predvečer vojny ho navštevovalo 159 žiakov). Onedlho však, potom, čo v roku 1917/1918 bolo v dôsledku úpadku návštevnosti znovu premenené na nižšie gymnázium, bolo ako rehoľná maďarská škola v roku 1919 zrušené.

Ďalšie 4 gymnáziá existovali v Levoči, Kežmarku a v Spišskej Novej Vsi a mali konfesionálny charakter. Dve pracoviská tohto typu existovali v Levoči, katolícke a evanjelické. V lepšom stave bolo to prvé, dominujúce tak rozpočtom, ako aj množstvom poslucháčov a pedagogickými kádrami (pozri tabuľku). Popri nemeckom vyučujúcom jazykom tu bol tiež slovenský jazyk a medzi žiakmi prevažovali Slováci (1 073 v rokoch 1851 – 1860) a Nemci (956), kým Maďarov bolo 135, Rusínov 50, Židov 43, Čechov 17 a Poliakov 12. V roku 1861 bola škola pretvorená na štátny učiteľský ústav s maďarským vyučujúcim jazykom. Prinavrátanie slovenčiny ako vyučovacieho jazyka bolo ešte v tomto roku jedným z bodov prvej a druhej spišskej petície.

Vyššie evanjelické gymnázium (do roku 1851/1852 lýceum) sa od počiatku potýkalo s finančnými problémami. Situácia sa zlepšila po roku 1860, keď škola získala status štátneho gymnázia a dostala dotácie od osvetových predstaviteľov. Vyučovalo sa tu po nemecky a slovenský jazyk sa prednášal ako nepovinný predmet. Nasledujúca reorganizácia z roku 1868 zmenila pracovisko

Obr. 38. Slávne spišské gymnáziá: a) katolícke gymnázium v Levoči, b) evanjelické lýceum v Levoči, c) gymnázium v Spišskej Novej Vsi.

na nadkonfesijnú štátnu vyššiu reálnu školu s vyučujúcim jazykom maďarským (používal sa tiež nemecký). S plynúcimi rokmi postupne

gymnázium zvyšovalo svoje renomé. Na konci 19. storočia škola nadobudla nový rozmach (po vypuknutí vojny ju vojsko zabralo na kasárne).

Tab. 13. Spišské gymnáziá v päťdesiatych rokoch 19. storočia⁴⁷

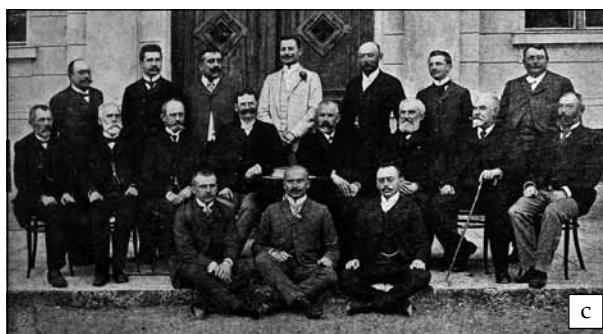
Školský rok	kat. v Levoči		ev. v Levoči		ev. v Kežmarku		ev. v Spišskej Novej Vsi	
	U	Ž	U	Ž	U	Ž	U	Ž
1853/1854	15	231	5	115	13	130	2	57
1856/1857	16	275	4	68	13	194	6	85
1859/1860	15	296	4	37	13	270	6	78

U – učitelia Ž – žiaci

Pracoviskom s vysokou úrovňou vyučovania bolo vyššie evanjelické gymnázium v Kežmarku, založené v roku 1852 po pretvorení dovtedajšieho lýcea. Mnoho rokov sa vyučovanie konalo v nemeckom jazyku, prakticky až do počiatku 20. storočia. S gymnáziom boli spojení mnohí maďarskí, nemeckí a slovenskí učitelia a štúdiom dostávala mládež mnohých národností a bez rozdielu náboženstva. Prichádzala z miest vzdialených niekedy stovky kilometrov. Boli medzi nimi najslávnejší slovenský poeta Pavol Országh, viac známy pod umeleckým pseudonymom Hviezdoslav, či spiško-nemecký básnik a prekladateľ Ernst Lindner, ako aj fyzik a matematik Jozef Maximilián Petzval.

V Spišskej Novej Vsi od roku 1853 pôsobilo nižšie evanjelické gymnázium a štvortriedna nižšia reálna škola. Tá z finančných dôvodov a nedostatku kvalifikovaných kádrov mohla existovať iba v postavení tried pri gymnáziu, ale i tie neboli v stave zbaviť sa pretrvávajúceho problému a po roku 1867 boli zrušené. Na gymnáziu, ktoré v roku 1865 získalo oprávnenie vyššieho osemtriedneho, sa štúdiom viedlo v nemeckom a maďarskom jazyku (od roku 1897 iba v maďarskom). V nevelkej miere sa vyučoval – ako osobitný predmet – slovenský jazyk. Následne rástol počet žiakov (z 57 v roku 1853/1854 na vyše 500 v roku 1878/1879) a vďaka štátnej podpore bola možná prestavba pracoviska (v roku 1899 bola postavená nová budova školy).

Rozvíjalo sa židovské školstvo rôznych stupňov. Najvýznamnejšou bola ješiva v Huncovciach, vychovávajúca budúcich rabínov. V 19. storočí za vedenia vrchného rabína Samuela Rosenberga (1825 – 1918) získala veľký ohlas a žiaci prichádzali dokonca aj zo zahraničia. Školu vtedy navštevovalo okolo 300 žiakov. Celkove na konci 19. storočia židovská spoločnosť na Spiši disponovala 10 osvetovými strediskami.

Obr. 39. Kežmarské evanjelické lýceum patrilo aj v druhej polovici 19. storočia k najvýznamnejším školám na Spiši s vysoko kvalitným pedagogickým kádrom: a) nová budova gymnázia, b) profesorský zbor v roku 1866, c) profesorský zbor v roku 1904.

⁴⁷ Mieczysław ADAMCZYK : Szkolnictwo Spiszu od XVI do początku XX wieku, s. 694.

Obr. 40. Nová budova Učiteľského ústavu v Spišskej Novej Vsi z rokov 1873 – 1874 patrila medzi najväčšie stavby svojho druhu na Spiši. Dnes je sídlom gymnázia.

Obr. 41. Jedna z najvýznamnejších židovských škôl známa ako ješiva vznikla pri synagóge v Huncovciach.

Postupujúce priemyselňovanie Uhorska a zmeny prichádzajúce do hospodárstva a iných oblastí života pripravili na program dňa záležitosť prispôsobenia osvety novým potrebám. V praxi šlo o rozvoj škôl a podnikových kurzov zdokonaľujúcich špeciálne vedomosti a pripravujúcich na konkrétne zamestnanie. V Kežmaruku, významnom stredisku textilného priemyslu, bola zriadená podniková tkáčska škola (roku 1880), jediná tohto druhu v krajine. Od roku 1892 tam pôsobila vyššia obchodná škola. Podobná situácia sa vytvorila v iných mestách, kde sa popri miestnych školách a pri podnikoch objavili rôzne kurzy odborného charakteru.

Pracovníkmi, ktoré sa osobitným spôsobom zaslúžili o kultúru regiónu, boli Uhorský karpatský spolok (*Magyarországi Kárpátgyesület/Ungarischer Karpatenverein*) a Spišský dejepisný spolok (*Szepesmegyei Történelmi Társulat/Zipsler Historische Gesellschaft*). Medzi iniciátormi prvého sa nachádzali profesori kežmarského evanjelického gymnázia. Úmysel založenia druhého sa zrodil v kruhu pedagógov gymnázia v Levoči. Nie je náhoda, že inšpirácia vyšla práve z týchto stredísk. Levoča a Kežmarok nielen na kultúrnej mape Spiša znamenali veľmi veľa a tunajšia inteligencia vynikala nielen v rámci regiónu. Na gymnáziách v Levoči a Kežmarku pritom pôsobili i predchodcovia spišského dejepisectva Ján Bárdoši (Bárdossy) a Juraj Bohuš.*

Uhorský karpatský spolok vznikol v roku 1873 a svojím rozsahom zahŕňal vedecký výskum,

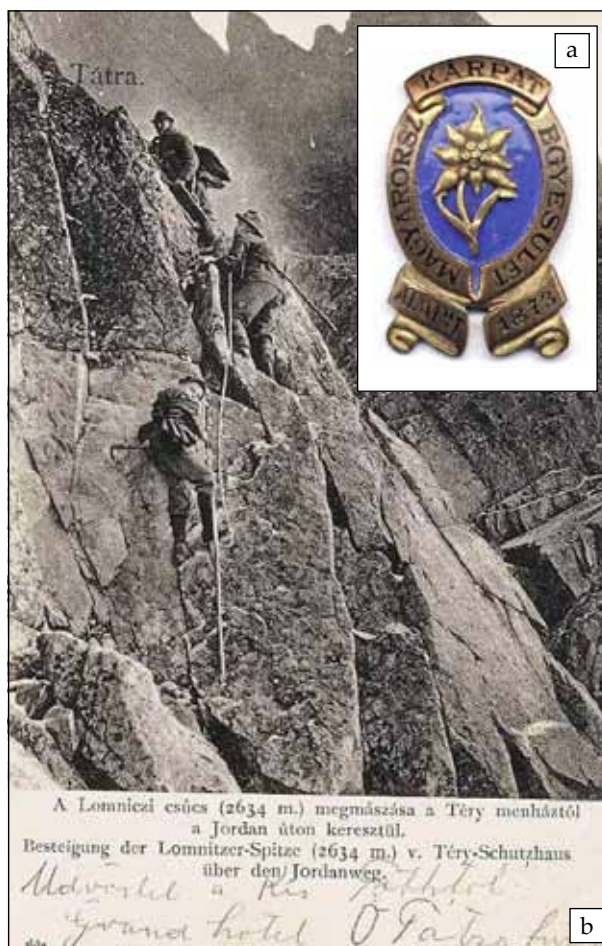
* Pozri predchádzajúce kapitoly Martina Homzu a Františka Žifčáka (pozn. redakcie).

turistiku, vlastivedu a ochranu prírody, oživo-
vanie rôznych foriem kultúrneho života, spo-
ločenské iniciatívy (v tom zlepšenie materiálneho
života Goralov, rozvoj zdravotnej starostlivosti),
popularizáciu vedy o regióne. Jeho ekvivalentom
v Haliči bolo Tatranské tovarištvo (Towarzystwo
Tatrzańskie). Obe organizácie sa podporovali
a vzájomne súťažili, konali spoločnými silami.

Uhorský karpatský spolok sa skutočne zaují-
mal o Tatry a širšie Karpaty. Od počiatku sa jeho
sídlo nachádzalo na Spiši, postupne v tomto po-
radí: v Kežmarku (1873 – 1884), Levoči (1884 –
1891), Spišskej Novej Vsi (1891 – 1920) a znovu
v Kežmarku (1920 – 1945). Dlhé roky to bola jedi-
ná organizácia svojho druhu v uhorskej časti Kar-
pát. Osobitne sa veľa vykonalo v oblasti turistiky
a hospodárstva Tatier a podtatranskej oblasti.
Bolo postarané o budovanie ciest, železnice, o vy-
stavanie radu turistických chát, vyškolenie sprie-
vodcov a horských záchrancov, propagovanie
rozvoja spišských zotavovní, podporu vedeckého
bádania etc. Počet členov v niektorých obdobiach
prekračoval 5 000: hlavne Maďarov a Nemcov,
ale tiež Slovákov, Poliakov a i.

K najaktívnejším funkcionárom patrili Egyed
Berzevici (predseda v roku 1874 – 1878, statkár
na Spiši, historik), Eduard Dávid Blasy (riadi-
teľ zotavovne v Starom Smokovci),⁴⁸ Albín Čáki
(predseda 1880 – 1891, spišský župan), František
Dénes (bádatel Tatier, profesor gymnázia v Le-
voči), Anton Döller (hospodársky, spoločenský
a kultúrny činiteľ v Kežmarku),⁴⁹ Mikuláš Fischer
(podpredseda 1891 – 1920, profesor gymnázia
v Spišskej Novej Vsi), Karol Kalchbrenner (pas-
tor v Spišských Vlachoch, mykológ), Hugo Pay-
er (riaditeľ banky v Kežmarku),⁵⁰ Martin Roth
(profesor gymnázia v Spišskej Novej Vsi), Samuel
Roth (profesor gymnázia v Levoči), Samuel We-
ber (bádatel dejín Spiša). Verili, že turistika sa pri-
činí o hospodársky rozvoj Spiša.

Orgánom Uhorského karpatského spolku
bola ročenka objavujúca sa vo verzii maďarskej
(ako *A Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve*)
a nemeckej (*Jahrbuch des Ungarischen Karpathen*

Obr. 42. Uhorský karpatský spolok okrem iného začal s pravidelným a školeným horolezectvom vo Vysokých Tatrách: a) odznak spolku, b) výstup na Lomnický štít takzvanou Jordanovou cestou, c) horskí vodcovia na dobovej fotografii.

⁴⁸ Eduard Dávid Blasy (1820 – 1888), z Veľkej pri Poprade, patril k pionierom zimného horolezectva. V roku 1840 vykonal prvý výstup na Rysy. Aktívny spoločenský činiteľ vo Veľkej.

⁴⁹ Anton Döller (1831 – 1912), dôstojník z povolania rakúskej armády, narodil sa v Malopoľsku. Na Spiši sa usadil v roku 1872 a býval v Kežmarku. Rozvinul tam čulú hospodársku, kultúrnu a spoločenskú aktivitu, hlavne v oblasti turistiky (v rokoch 1876 – 1883 bol podpredsedom Uhorského karpatského spolku). Za svoje zásluhy na tomto poli získal uhorské šľachtictvo. Bol autorom mnohých článkov na spišské a tatranské témy, ktoré boli publikované v maďarských a nemeckých časopisoch (tiež vo Viedni a Budapešti).

⁵⁰ Hugo Payer (1823 – 1898), rodom z Matejoviec na Spiši, takmer celý svoj život v dospelosti zviazal s Kežmarkom, kde bol postupne učiteľom (istý čas predseda spišského zväzu učiteľov), úradníkom sporiteľne a dlhoročným riaditeľom banky. Vydavateľ prvej obširnej karpatskej bibliografie (*Bibliotheca Carpathica*. Késmark – Igló 1880).

Obr. 43. Tlačovým orgánom Uhorského karpatského spolku boli *Karpathen-Post*.

Obr. 44. Karpatské múzeum v Poprade.

– Vereines),⁵¹ vydávaná najskôr v Kežmarku (1874 – 1877, 1879 – 1883) a potom v Spišskej Novej Vsi (1878, 1884 – 1917). Na jej stránkach sa objavovali články z rôznych oblastí a časopis zostal dodnes jedným zo základných vydavateľských počinov tohto typu v tatranskej literatúre.

V roku 1891 sa od spolku oddelilo 5 sekcií (najdôležitejšia budapeštianska), ktoré priviedli k životu samostatný Uhorský turistický spolok (*Magyar Turista Egyesület*) so sídlom v Budapešti. Do novej organizácie vstúpila časť kežmarských členov Karpatského spolku s Antonom Döllerom. Vytvorila oddelenie v Kežmarku pod názvom *Sektion Tatra*, ktoré bolo zmenené v roku 1912 na Uhorský tatranský spolok (*Magyar Tátra – Egylet*). Sekcia bola činná v oblasti Spiša a západnej časti Vysokých Tatier, pričom sa veľmi angažovala v rozvoji miestnej turistiky. Medzi jej najaktívnejšími členmi je potrebné spomenúť Bartolomeja Baradlaia (profesora obchodnej školy v Kežmarku), Alfréda Grosza (horolezca, bádateľa Tatier a ich histórie) a Júliusa Andrea Heftyho (horolezca, profesora obchodnej školy v Kežmarku).

Pod záštitou Uhorského karpatského spolku fungovalo Karpatské múzeum v Poprade. Idea vytvorenia vlastného múzejného pracoviska sa objavila už pri úsvite spolku. Plánovalo sa umiestniť ho v Kežmarku, Starom Smokovci, Poprade alebo vo Veľkej. Zhromažďovali sa exponáty, ktoré boli v tom čase uložené na rôznych miestach v Kežmarku. Do počtu zbierok budúceho múzea sa prijali aj tatranské prírodovedné exempláre z kežmarského lýcea. Keď sa rozhodlo o jeho umiestnení v Poprade, skupina obyvateľov Veľkej (usilujúca sa o to, aby pracovisko bolo umiestnené v ich meste) zorganizovala v roku 1882 vlastné Tatranské múzeum vo Veľkej. Popradské múzeum ostalo otvorené o rok neskôr a v roku 1886 získalo novú murovanú budovu, ktorá bola postavená na základe daru miestneho podnikateľa Dávida Husza. Pracovisko hromadilo zbierky zviazané predovšetkým s oblasťou Tatier a podtatranskej oblasti a so Spišom, pričom šlo o rôzne odbory (mineralógia, petrografia, paleontológia, botanika, zoológia, história, kultúra, etnografia), následne sa zväčšovala zbierka kníh.

Múzeum vo Veľkej pracovalo pod egidou Spolku tatranského múzea vo Veľkej (*Felkaer Tátra Múzeum – Verein/Felkai Tátra – Múzeum – Egylet*) a malo odvetvia: zoologické, botanické, mineralogické, archeologické, kultúrno-historické, numizmatické, etnografické a turistické, ako aj knižnicu a archív.

⁵¹ V rokoch 1874 – 1883 sa obe verzie vydávali v jednom zväzku, neskôr osobitne.

Zaoberalo sa hlavne Tatrami a podtatranskou časťou Spiša. Obe inštitúcie, popradská i tá z Veľkej, sa vzájomne dopĺňali a prekážkou ich spojenia – okrem miestnych a finančných ťažkostí – sa stala oddanosť obyvateľov Veľkej svojmu múzeu.

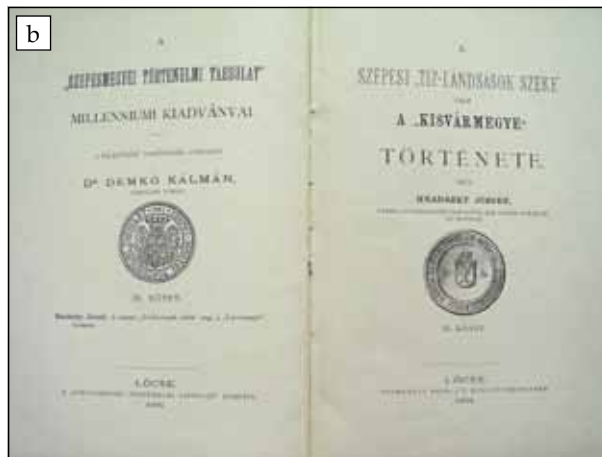
Naproti tomu sa nepodarili pokusy utvorenia podobného pracoviska v Kežmarku, hoci miestne lýceum vlastnilo bohaté numizmatické a prírodovedné zbierky (tiež z podtatranskej oblasti), ktoré boli sprístupnené verejnosti od roku 1874. Chýbali peňažné prostriedky – ukázalo sa totiž, že výdavky adaptácie veže Kežmarského hradu na tento cieľ značne prekračovali možnosti Uhorského karpatského spolku.⁵² Rokovania Kežmarčana dr. Oskára Szeleniho v tejto veci, ktoré vyzerali nádejne, prerušilo vypuknutie prvej svetovej vojny. Na vlastné múzeum mesto muselo čakať do roku 1931 (na okraj je potrebné spomenúť, že neoficiálne ako „cirkevné múzeum“ boli označované zbierky exponátov, hlavne sakrálneho charakteru, umiestnené v novom evanjelickom kostole).

Spišský dejepisný spolok, založený v roku 1883 so sídlom v Levoči, si staval podobné ciele ako Uhorský karpatský spolok, ale pracoval nezávisle od neho a svoju pozornosť sústreďoval predovšetkým na ochranu historického dedičstva regiónu, čo sa prejavilo v usporadúvaní archívov, organizovaní archeologických vykopávok, zbieraní pamiatok z minulosti, bádani a rozširovaní vedomostí o histórii Spiša etc. Členovia spolku, ktorých počet postupne rástol (z asi 150 – 250 v osemdesiatych rokoch do cca 500 v roku 1900), prejavovali veľkú aktivitu.

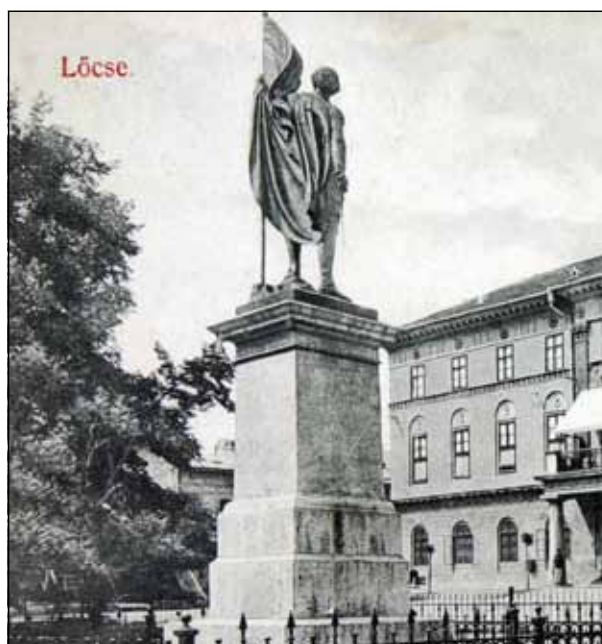
Už na prvom organizačnom stretnutí sa rozhodlo o zriadení Spišského múzea v Levoči. Bolo otvorené v roku 1886 a umiestnené v mestskej radnici, pričom zbierky pracoviska sa spočiatku skladali z exponátov spojených s dejinami mesta. Časom sa rozsah záujmu múzea rozšíril na celý Spiš. Spolok pripravil do tlače niekoľko desiatok publikácií. Boli medzi nimi rukopisné pramene k dejinám Spiša, monografie umeleckých pamiatok, historické dizertácie etc. Ukazovali sa hlavne na stránkach ročenky *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve* (13 dielov v rokoch 1885 – 1914) a jeho pokračovania, štvrťročenky *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából* (1900 – 1934),⁵³ ako aj

a

b

Obr. 46. Jedným z viditeľných výsledkov činnosti Spišského dejepisného spolku bola socha honvéda, ktorá stála na dnešnom Námestí Majstra Pavla.

Obr. 45. Spišský dejepisný spolok začal svoju činnosť v roku 1883: a) oficiálny znak spolku, ktorý zohľadňoval dobovú pečať Spišskej župy, b) jeden z výstupov spolku dielo Jozefa Hraďského o Stolici 10 spišských kopijníkov.

⁵² Kežmarský hrad bol v tom čase už iba spomienkou na dávnu slávu. V jednom z jeho krídiel boli umiestnené kasárne, v inej časti fungovala mestská škola a v starej vozárni bol zriadený špitál, soľný sklad a väznica pre tulákov. Po požiari v roku 1901 objekt prevzal uhorský pamiatkový úrad, ktorý sa pustil do jeho čiastočnej renovácie.

⁵³ Vydavateľom štvrťročenky bol do roku 1913 Jenő Förster (1879 – 1919), spojený s Levočou, historik a archivár, v rokoch 1909 – 1918 tajomník Spišského dejepisného spolku. Neskôr vydávanie časopisu prevzal spolok.

Obr. 47. Spiš sa vyznačoval aj značným počtom periodickej tlače. K najstarším novinám Zipser Anzeiger (Szepesi Értesítő/Spišský Oznamovateľ). Ukážka vydania novín z roku 1863.

tzv. milénárnych kníh (6 zväzkov v rokoch 1895 – 1901; názov série bol odvodený od tisícročia príchodu Maďarov do strednej Európy). Osobitne vyšla historická mapa Spiša (1896), dielo Kolomana (Kálmána) Demkóa, jedného z iniciátorov levočského spolku. Spišský dejepisný spolok sa zaoberal tiež reštaurovaním pamiatok (napríklad meštianskych domov v Levoči, Červeného kláštora v Pieninách) a iné.

Je potrebné v tomto kontexte spomenúť rolu poľských kniežat Zamojskvcov, od roku 1883 majiteľov zámku Ľubovňa, ktorí zachránili tento bývalý pohraničný hrad pred postupným ruínovaním. Aký slabý bol stav hradu dosvedčuje fakt, že v istom momente sa už uvažovalo o jeho zbúraní. Búracie práce však boli považované za príliš nákladné a nevhodné námahy. Pevnosť kúpil spišský šľachtic Juraj Felix Raisz, ale udržiavanie objektu prekračovalo jeho finančné možnosti. Po smrti Raisza hrad odkúpilo mesto Stará Ľubovňa. Vtedy vlastne sa o chátrajúcu pamiatku začal zaujímať príbuzný Bourbonovcov, gróf Andrej Zamojský (1852 – 1927),⁵⁴ ktorý bol už rok majiteľom susedných kúpeľov vo Vyšných Ružbachoch. Na hrade bolo zriadené malé múzeum poľskej histórie pevnosti. Vďaka tomu sa podarilo zachrániť časť historického inventára. Po prvej svetovej vojne Zamojskovci pristúpili k čiastočnej rekonštrukcii niektorých častí objektu, hlavne hradných miestností, kaplnky a obranných múrov.

Špecifikum Spiša ako multikultúrneho regiónu zdôrazňovalo od šesťdesiatych rokov 19. storočia rozvíjajúce sa miestne časopisectvo. Dominovala nemecká a maďarská tlač, avšak jazyk nerozhodoval (a prinajmenšom nielen on) o jej charaktere. Početné články o Spiši a spišskej problematike, objavujúce sa na jej stránkach, formovali pocit identity a zväzku s regiónom ako celkom, pokračujúc na to, čo Spišiakov spájalo.

Dlhú sériu regionálnych časopisov začal Zipser Anzeiger (vlastne Szepesi Értesítő – Zipser Anzeiger – Spišský Oznamovateľ, 1863 – 1874), týždenník vydávaný v Levoči, formálne trojazyčný, ale fakticky nemecký, keďže texty maďarské a slovenské mali okrajový charakter. Jeho pokračovaním bol Zipser Bote (1875 – 1908), nahradený neskôr Szepesi Hirnök (1909 – 1918). Posledný sice zachovával číselné poradie svojho predchodcu, ale bol už vydávaný

⁵⁴ Ženou Andreja Zamojského bola Karolína zo sicílskej vetvy Bourbonovcov (1856 – 1941), sesternica Ferdinanda II., kráľa oboch Sicílií (1810 – 1859). Syn Andreja, Ján Kanty (1900 – 1961), ktorý sa po otcovi stal majiteľom zámku Ľubovňa, sa oženil so španielskou infantkou Izabelou (1904 – 1985), sesternicou španielskeho kráľa Alfonza XIII. (1886 – 1941). Sestra Jána Kanta, Karolína (1896 – 1968) sa vydala za Reniéra Bourbona-Sicílskeho (1883 – 1973), vnuka Ferdinanda II., kráľa oboch Sicílií.

Obr. 49. Centrá spišských miest prežívali na prelome 19. a 20. storočia nebývalý rozvoj. Príklad Levoče: a) štylizovaný pohľad na centrum mesta s novou budovou evanjelického kostola, b) novogotická veža Kostola svätého Jakuba a pseudorenesančná dostavba radnice, c) – d) budova divadla bola prebudovaná počas 19. storočia. Súčasný interiér.

kroky. V roku 1868 knižnice už existovali pri 29 ľudových školách. Vlastné zbierky, postupne rozmnožované, mali obidva spolky, Karpatský i Spišský dejepisný. Milovníkom kníh bol Eduard Medňanský (Mednyánsky), otec maliara Ladislava. Značne rozšíril svoju cennú knižnicu v kaštieli v Strážkach, založenú ešte v 16. storočí Horvátovcami. V roku 1885 mala vyše 6 400 titulov, v tom bola zahrnutá veľká kolekcia starých máp.

Integrujúcu úlohu plnili lokálne spoločenské a kultúrne spolky. V Levoči existoval i Spolok Eötvösa. V Kežmarku mal svoje sídlo Spišský spolok lekárov a farmaceutov (*Szepesmegyei Orvos és Gyógyszéresz Egylet*), v ktorom pôsobil činník a lekár, priekopník uhorskej röntgenológie dr. Vijtech (Béla) Alexander. Iný činník, regionálny historik Samuel Weber sa pričínil o povznesenie radu iniciatív v Spišskej Belej (spevácky spolok, strelecký spolok, Hospodárske kasíno a iné).

Ak v prvej polovici 19. storočia bolo divadlo časťou slovenského národnobuditeľského programu, po potlačení maďarskej revolúcie stratilo na dlhé obdobie svoj charakter. Zrno zasiaťe Ludovítom Štúrom a jeho žiakmi v štyridsiatych rokoch (v Kežmarku a Levoči vznikli vtedy amatérske divadelné krúžky slovenskej mládeže, v rukopisných almanachoch *Život* a *Holubica* uverejňovali vlastné, často ešte nedokonané, dramaturgické pokusy etc.) nevyšlo nazmar. Slovenský romantizmus svojím nezrozumiteľným jazykom spôsobil, že divadelníctvo zohralo len veľmi slabú úlohu vo verejnosti. Prispieval k tomu tiež nezanedbateľný konfesijný rozmer. Štúrovci, zväčša evanjelici, boli katolíckou väčšinou prijímaní s istým odstupom. Podobne sa slovenské evanjelické divadlo nestretlo s väčším ohlasom ani na Záhori. Slovenský divadelný život sa vďaka tomu začal pružnejšie rozvíjať až koncom

19. storočia. V roku 1896 prispelím Vavra Šrobára (neskoršieho slovenského ministra vo vláde Československej republiky) sa podarilo zorganizovať v Chrasti nad Hornádom predstavenie diela *Betlehemska hra*. Väčšie možnosti rozvoja malo amatérske nemecké a maďarské divadlo. Do zániku habsburskej monarchie však na Spiši nevznikla nijaká profesionálna scéna.

V Levoči, ktorá už od polovice 19. storočia disponovala divadelnou sálou, pôsobil spolok *Lócsei Szinpártoló Egyesület*. Boli predstavované hlavne maďarské diela, v menšej miere svetová dramaturgia. Okrem Levoče sa divadlo rozvíjalo tiež v Spišskej Novej Vsi. V roku 1880 viennský herec Sigmund Friedman založil skupinu prezentujúcu ľahší repertoár, ale pretrvala iba rok. Naproti tomu prichádzali na hostovské výstupy nemecké a maďarské súbory z rôznych častí monarchie. V roku 1902 uhorskí predstavitelia s úmyslom propagovať maďarskú kultúru, utvorili v Spišskej Novej Vsi Hornouhorský divadelný obvod, zahŕňajúci okrem Spiša tiež župy: Liptovskú, Oravskú, Zvolenskú a Trenčiansku. Mesto vtedy získalo divadelnú sálu nachádzajúcu sa v budove Reduty.

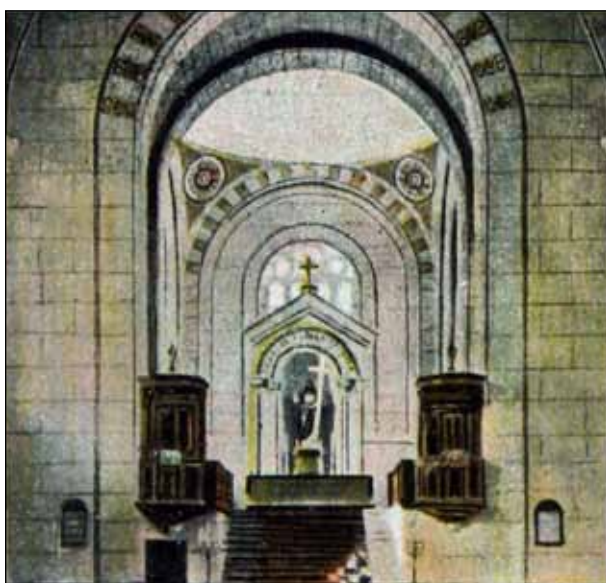
Hudobný život sa koncentroval v Levoči a Kežmarku, ale rozvíjal sa tiež v menších strediskách, hlavne pri chrámoch a gymnáziách, kde sa vyučoval spev. Okrem kostolných zborov vznikli svetské spevácke spolky a ich repertoár vychádzal najmä z ľudových piesní. Popularite sa tešili hudobné večery a koncerty. Patrilo sa ukázať na špeciálne organizovaných hostovských vystúpeniach známych umelcov. Napríklad v roku 1866 zavítal do Levoče uhorský huslista Eduard Reményi a divadlo z Košíc uviedlo 8 predstavení. Vojenské orchestre miestnych posádok neraz dodávali lesk svojou hrou lokálnym slávnostiam.

V tvorbe mnohých spišských skladateľov dominovali tatranské motívy a prvky „goralskej“ muziky. Pod vplyvom hôr komponovali Adolf Egner (dlhoročný učiteľ spevu v Spišskej Novej Vsi), Alois Reinprecht, Ernest Krebsz a Ján Móry, autor *Zipser Lieder* a *Zipser Balladen*. Zaslúžilou osobnosťou hudobného života v Levoči bol Friedrich Wilhelm Wagner (1815 – 1887) rodom z Nemecka, ktorý sa usadil na Spiši v roku 1837. Kantor a organista v levočskom evanjelickom kostole, učiteľ spevu na gymnáziu, ostatne plodný skladateľ (vyše 100 chrámových a svetských skladieb), patril k najzaujímavejším individualitám kultúrneho života Levoče v druhej polovici 19. storočia.

V architektúre dominovali historizmus a eklekticizmus. Prvý spočíval vo vernom nasledovaní štýlov minulých dôb a smeroval k neogotike,

Obr. 50. Centrá spišských miest preživali na prelome 19. a 20. storočia nebyvalý rozvoj. Príklad Spišskej Novej Vsi: a) pohľad na novú radnicu a novogotickú vežu, b) – c) budova nového divadla, d) dobová fotografia Novovešťanov.

Obr. 51. Centrum Kežmarku prešlo podobne ako iné mestá na prelome 19. a 20. storočia rozsiahlou prestavbou. Novou dominantou sa stal evanjelický kostol vybudovaný v orientalizujúcom štýle: exteriér a interiér.

neobaroku etc. Druhý namiesto toho spájal prvky rôznych umeleckých štýlov, avšak nevytváral novú syntézu a ako taký ostával smerom kompilačným, málo originálnym, hoci nezbaveným hodnoty. V reakcii na eklektické umenie a historizmus sa vynoril modernizmus, usilujúci sa o dosiahnutie štylistickej jednoty a umeleckej kvality. Jedným z jeho smerov bola secesia.

V duchu týchto štýlov vzniklo na Spiši veľa sakrálnych a verejných budov a taktiež priemyselných objektov. Neogotický charakter nadobudol nový kostol – svätyňa na Mariánskej hore pri Levoči, postavená v rokoch 1903 – 1914 (na mieste starej svätyne z 15. storočia) a vysvätená v roku 1922. V bohatom, dekoratívnom novobyzantskom štýle, s charakteristickými orientálnymi prvkami bol vybudovaný v rokoch 1879 – 1892 evanjelický kostol v Kežmarku. Na počiatku 20. storočia na severnej strane svätyne vzniklo mauzóleum rodiny Tököliovcov, v ktorom boli slávnostne zložené pozostatky „kuruckého kráľa“, dovezené z Turecka v roku 1906, kde Imrich Tököli zomrel vo vyhnanstve (v roku 1705). Maurský sloh tiež reprezentovala kežmarská synagóga pochádzajúca z osemdesiatych rokov 19. storočia (pretrvala do roku 1961, keď bola zbúraná počas cestných prác). Podobným skvostom architektúry len v samotnom Kežmarku je secesná vlaková stanica.

Prestavby meštianskych domov v mnohých mestách získali eklektické a secesné fasády. Neorenesančnú tvár získal (na začiatku 20. storočia) dom Turzovcov v Levoči. V štýle neoklasicizmu bol prestavaný kaštieľ Na tridsiatku v Spišskej Starej Vsi, budova pôvodne v barokovo-klasicistickom slohu.⁵⁶ Secesne-eklektická budova levočského gymnázia pochádza z rokov 1913 – 1915. Rad objektov sa vyznačoval osobitnými architektonickými hodnotami. Patrila k nim i budova Reduty v Spišskej Novej Vsi (na Radničnom námestí), ktorá bola postavená v rokoch 1900 – 1905 a okázalý neobarokový palác Čákiovcov v Spišskom Hrhove z druhej polovice 19. storočia, dielo architekta Heinricha Adama. Zaujímavosťou sa predstavovala architektúra hotelov a ozdravovní vo Vysokých Tatrách, autorstva Gedeona Majunkeho (1854 – 1921) zo Spišskej Soboty.

V drevenej architektúre podtatranskej oblasti dominoval ku koncu 19. storočia tzv. švajčiarsky štýl, zvaný tiež „tirolský“. Ako vzor tu naozaj slúžili domy švajčiarskych horalov. Táto architektúra

⁵⁶ Nie všetky prestavby sa rovnako podarili. Nezmyselná oprava, akú absolvoval v roku 1910 kaštieľ vo Fridmane (pochádzajúci z konca 16. storočia), zničila nenávratne renesančnú atiku a rad ďalších slohových prvkov. V dôsledku toho dávna rodová rezidencia Horvátovcov vážne zmenila vzhľad.

v skutočnosti mala jednak charakter eklektický, využívajúci prvky gotiky, renesancie a miestne ľudové motívy. V tomto štýle bolo postavených veľa domov v letoviskách a ozdravovniach. Na Zamaгурí tento typ architektúry reprezentoval dvor Jungenfildovcov vo Falštíne. Ostré protipožiarne predpisy platiace v Uhorsku postupne eliminovali drevené stavby. Zaujímavosťou je fakt, vraj pravdivý (spomínal ho Seweryn Goszczyński vo svojom *Denníku cesty do Tatier (Dziennik podróży do Tatrów)*, vydanom tlačou v Petrohrade v roku 1853), že už pri vchode do mnohých obcí stáli: „stĺpy s vymaľovaným prísnyim zákazom (...) fajčenia fajky“.⁵⁷

Na estetickú citlivosť obyvateľov Spiša vplývalo nielen kultúrne dedičstvo, ale i príroda. Uvedomenie si jej významu v živote a kultúre pre zachovanie spoločenskej identity mobilizovalo najmúdrejších jedincov konať vo veci ochrany vlastivedných hodnôt, fauny a flóry. Už v polovici 19. storočia sa ozývali prvé hlasy o potrebe vykonania krokov, ktoré by zabránili vyhynutiu kamzíkov a svišťov, ohrozovaných poľovačkami a pytliactvom.* Účinkom dôslednej aktivity snem Haliče prijal v roku 1868 zákon o ochrane týchto druhov. Aby sa predišlo zhubným následkom veľkého výrubu lesov, už na začiatku 20. storočia sa v niektorých oblastiach (hlavne v dolinách v blízkosti obcí) začalo s plánovanými akciami zalesňovania.

Je potrebné v tomto kontexte spomenúť zverinec, ktorý v Javorinských Tatrách na ploche 1 200 ha založil majiteľ týchto majetkov gróf Kristián Hohenlohe-Öhringen. Okrem domácej fauny (ako kamzíky, srny, medvede, rysy) tu držal tiež zvieratá z iných končín, napríklad zubry z Kaukazu, bizóny z Ameriky, jelene z Kaukazu a Sedmohradska etc. Územie bolo ohradené vysokým plotom a strážené početnými strážcami. Zvieratá žili na slobode a v zime boli dokrmované. V roku 1912 ich stav prekročil 2 000 kusov. Hoci v rámci zverinca boli vytýčené časom 3 značkové chodníky, k tomuto kroku nevedla jeho zakladateľa ochrana zriedkavých druhov, ale túžba zriadiť si súkromný lovecký park. Zverinec mal predsa len svoje plusy, keď po rokoch uľahčil vznik Slovenského národného parku (v roku 1936 dedič Hohenloheho, gróf August Hohenlohe, predal majetky svojho strýka spolu so zverincem československému štátu).

Obr. 52. K najvýznamnejším budovám, ktoré vznikli v secesnom štýle na Spiši patrí nepochybne komplex železničnej stanice v Kežmarku: a) dobový pohľad, b) súčasný stav, c) interiér stanice.

Obr. 53. K významným secesným pamiatkam Kežmarku patrí aj kostol reformovanej cirkvi.

⁵⁷ Stanisław FIGIEL : *Polski Spisz : Przewodnik turystyczny*. Warszawa 1999, s. 112.

* Pozri k tomu podrobne kapitulu Dušana Bevilagu v *Historia Scepussii*, vol. 1 (pozn. redakcie).

Obr. 54. Tirolský štýl sa presadzoval najmä vo Vysokých Tatrách: a) – b) Tatranská Lomnica, c) Starý Smokovec, d) Veľká Studená dolina, e) Štrbské pleso.

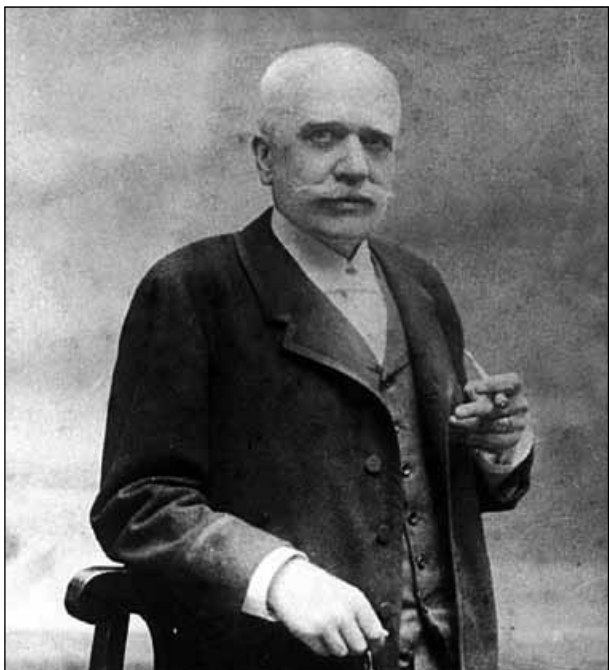

Rastúci význam turistiky prial vyzdvihovaniu predsavzatí popularizujúcich Spiš. Cenu regiónu zdôrazňovala multijazyčná vlastivedná literatúra, práce Kornela Divalda (*Szepesvármegye Művészeti Emlékei*. Budapest 1905), Viktora Brucknera (*Kesmarker Führer*. Kesmark 1912), Teodora Posewitza (*Reisenhandbuch durch Zipsen, Hohe Tatra und Zipser Mittelgebirge*. Budapest 1898), Františka Slámy (*Průvodce po Slovensku*. Praha 1889), Samuela Webera (*Zipser Geschichts- und Zeitbilder*. Leutschau 1880), Mieczysława Orłowicza (*Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*. Lwów 1914), Teodora Tripplina (*Wycieczki po stokach galicyjskich i węgierskich Tatrów*. Warszawa 1856), či Walera Eljasza Radzikowskiego (*Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*. Poznań 1870, vydaný do roku 1900 ešte päťkrát).

V druhej polovici 19. storočia sa začali odkrývať pôvaby Slovenského raja ležiaceho západne od Spišskej Novej Vsi, krajiny krasových náhorných vyvýšenín, kaňonov, vodopádov, úvozov a jaskýň. Pionierom tamojšieho horolezectva bol Martin Roth, učiteľ z novoveského gymnázia. Čoskoro sa Slovenský raj (nazývaný vtedy Novoveskými horami) stal popri Vysokých i Nízkych Tatrách najsilnejším magnetom priťahujúcim turistov zblízka i zďaleka. Na prelome 19. a 20. storočia z iniciatívy Uhorského karpatského spolku bola dokončená väčšina prvých objavov a ťažkých prechodov cez miestne tiesňavy a v roku 1906 sa uskutočnil prvý splav Prielomom Hornádu. Skôr, v roku 1870, lesný inžinier Eugen Ruffíny a jeho dvaja priatelia uskutočnili pioniersky zostup do vnútra Dobšinskej ľadovej jaskyne, jednej z najväčších jaskýň svojho druhu v Európe (vyše 100 tisíc metrov kubických ľadu, miestami hrubého 25 m). O rok neskôr bola jaskyňa sprístupnená zvedavcom a v roku 1882 ako prvá v Európe získala elektrické osvetlenie.

Osobnosti Spiša

ALEXANDER Vojtech (Béla) MUDr. (1857 – 1916) – priekopník röntgenológie v Uhorsku, verejný činiteľ. Narodil sa v Kežmarku v meštianskej rodine nemeckého pôvodu. Skončil kežmarské gymnázium, medicínu študoval na univerzite v Budapešti. Po návrate do rodného mesta v roku 1882 začal s lekárskou praxou. Aktívne pôsobil v Spišskom spolku lekárov a lekárníkov (Sze-

Obr. 55. Jedna z fotografií Vojtecha Alexandra.

pesmegyei Orvos és Gyógyszerész Egylet; kde bol jeho tajomníkom) a v záležitostiach mesta. Z jeho iniciatívy bola prebudovaná nemocnica, postavená mestská kanalizácia a vodovody, elektrifikované mesto. Spočiatku sa venoval problematike cukrovky a jej liečenia, neskôr sa zaujímal hlavne o možnosti praktického uplatnenia röntgenových lúčov v medicíne, ktorých objaviteľa Vilhelma C. Röntgena osobne spoznal v roku 1896. Ako prvý na Slovensku začal používať röntgenový prístroj. Rad jeho výskumov v oblasti röntgenológie patril k pionierskym. Od roku 1906 pracoval na univerzite v Budapešti, kde bol postupne vedúcim röntgenového laboratória, riaditeľom Inštitútu rádiológie a od roku 1914 profesorom. Nemecký röntgenologický spolok ho prijal za svojho člena. Publikoval asi 100 vedeckých prác z oblasti medicíny a röntgenológie, časť z nich bola zverejnená aj v zahraničí. Bol tiež autorom básní písaných v spišskonemeckom nárečí, hlavne

o tatranských témach. Zomrel v Budapešti, jeho ostatky boli pochované v rodnom meste. V Kežmarskom múzeu bola inštalovaná časť zasvätená životu a dielu Alexandra, jeho menom bol nazvaný Inštitút rádiológie v Budapešti.

BINDER Eugen (1862 – 1933) – básnik, gymnaziálny učiteľ, evanjelický duchovný. Narodil sa v Levoči v meštianskej rodine nemeckého pôvo-

Obr. 56. Eugen Binder ako pedagóg Kežmarského lýcea.

du, jeho dedo z matkinej strany bol spišský básnik Johann Gretzmacher, píšuci v nemčine. Po skončení gymnázia v Levoči študoval teológiu v Bratislave a na školách v Nemecku. Ako pastor pracoval v Banskej Bystrici a Birde (dnes v Rumunsku). Na Spiši sa usadil ku koncu 19. storočia. Od roku 1899 učil náboženstvo na gymnáziu v Kežmarku. Po utvorení Československa ostal na Spiši, organizoval kurzy slovenského jazyka pre nemeckých a maďarských obyvateľov Kežmarku. Tvoril v nemeckom jazyku a spišskonemeckom nárečí. Určitú časť jeho básnického dedičstva tvoria satirické a humorné diela. V básňach sa zaoberal hlavne spišskou a tatranskou tematikou, reagoval na aktuálne udalosti v živote mesta a regiónu, písal o známych súčasných Spišiakoch etc. Publikoval tak na stránkach *Zipser Bote*, ako i *Karpathen-Post*. Výber jeho prác vyšiel v knižnej forme: *Freut euch des Lebens : Humoristische Gedichten* (Kesmark 1907) a *Ernst und Scherz für Zipser Herz :*

Anspruchslose Gedichte ernsten und heiteren Inhaltes (Kesmark 1931). Zomrel v Kežmarku.

BOEMM (BÖHM) Teodor (1822 – 1889) – maliar. Narodil sa v Mukačeve na Podkarpatskej Rusi. Maliarsky talent v žiakovi evanjelického gymnázia v Levoči objavil spišský maliar Jozef Czuczuk. Svoje výtvarné schopnosti rozvíjal na štúdiách vo Viedni. Spočiatku sa usadil vo Viedni, jeho tvorba tohto obdobia bola ešte málo originálna. Na Spiš prišiel koncom päťdesiatych rokov a býval v Levoči (kde bol profesorom kreslenia v miestnej reálnej škole) do roku 1882. Venoval sa hlavne portrétovému maliarstvu a jeho obrazy

Obr. 57. Edde Balló: portrét Teodora Boemmy.

charakterizovala takmer fotografická dôkladnosť. Venoval sa aj chrámovému maliarstvu, ktoré však nevybočovalo z vtedajších zaužívaných schém. Posledné roky strávil v Drážďanoch. Maliarske schopnosti zdedili po ňom obidve dcéry: Klára (1866 – ?) a Rita (1866 – 1948), ktorá do svojich obrazov zahrnula veľa motívov z Levoče a okolia.

ČÁKI (CSÁKY) Albín (1841 – 1912) – gróf, politik, spišský župan v rokoch 1867 – 1888. Narodil sa v Krompachoch (jeho starším bratom bol Zenó Čáki). Odchovanec levočského gymnázia. Právo študoval najskôr na právnickej akadémii v Košiciach a potom na univerzite v Pešti. Rodinné kontakty mu uľahčili pomerne rýchly postup. Vo veku sotva 26 rokov sa stal spišským županom a kráľovským komisárom Provincie 16 spišských miest (do roku 1871). Určitý čas bol tiež súčasne šarišským županom. Dozeral na aktivity majúce za cieľ spoločenský a kultúrny rozvoj Spiša, bol spoluzakladateľom Uhorského karpatského

spolku (v rokoch 1880 – 1891 predseda, neskôr čestný predseda) a Spišského dejepisného spolku. Po odchode zo Spiša sa sústredil na štátnickú činnosť. Viedol ministerstvo náboženstva a osvety (1888 – 1894) a v rokoch 1900 – 1904 a 1910 – 1912 predsedal hornej komore uhorského parlamentu. Ako konzervatívec bol zviazaný s vedúcou Liberálnou stranou a jej nasledovníčkou Národnou stranou práce, ktorej bol predsedom. Ako minister zaviedol rad osvetových a verejných reforiem (napríklad povinnosť uzatvárania civilných sobášov). Bol rytierom Radu Zlatého rúna, najvyššieho rakúskeho vyznamenania. Zomrel v Buda-

Obr. 58. Dobová fotografia grófa Albína Čákiho.

pešti, pochovaný bol v Bijacovciach pri Spišskom Podhradí. Politickú kariéru nasledovali aj jeho obaja synovia – Karol (1873 – 1945) a Imrich (1882 – 1961) narodení v Bijacovciach. Starší, Karol, si vyslúžil generálsku hodnosť a v rokoch 1923 – 1929 bol ministrom národnej obrany v Maďarsku. Mladší, Imrich, pracoval v habsburskej diplomacii a v roku 1920 krátko viedol maďarský rezort zahraničných vecí.

ČÁKI (CSÁKY) Zenó (1840 – 1905) – gróf, spišský župan v rokoch 1896 – 1905, starší brat Albína. Narodil sa v Krompachoch v uhorskej aristokratickej rodine. Jeho otec Gustáv (1803 v Košiciach – 1883 v Levoči) tiež dosiahol hodnosť spišského župana (1860 – 1861) a v rokoch 1860 – 1864 bol kráľovským administrátorom Provincie 16 spišských miest. Zhodne s rodinnou tradíciou prvou školou života pre mladého Zena bola služba v habsburskej armáde (1856 – 1864), v ktorej dosiahol hodnosť nadporučíka (tretí dôstojnícky

stupeň). Neskôr spravoval rodové majetky v Smižanoch a Bystranoch. Podľa vzoru otca sa aktívne angažoval v spoločenskej a hospodárskej

Obr. 59. Bývalý kaštieľ Zenona Čákiho v Bystranoch.

činnosti. Okrem iného bol predsedom Spišského dejepisného spolku a členom vedenia Uhorského karpatského spolku. Pričinil sa o rozvoj tatranskej turistiky. Ako obhajca kultúrnej asimilácie Nemaďarov sa podieľal na činnosti nacionálneho Hornouhorského vzdelávacieho spolku (FEMKE). Zomrel v Budapešti.

ČÁSKA (CSÁSZKA) Juraj (1826 – 1904) – spišský biskup v rokoch 1874 – 1891. Narodil sa v Nitrianskej Strede v slovenskej rodine (po matke

Obr. 60. Spišský biskup a kaločský arcibiskup Juraj Čáska.

bol bratrancom biskupa Jozefa Samašu). Otec, murársky majster, sympatizoval so slovenským národným hnutím. Neskorší predstaviteľ Spišskej diecézy získal základné vzdelanie, teológiu študoval vo Viedni. Spočiatku spolupracoval so

slovenskou inteligenciou, po čase sa stal zástancom centralistickej doktríny o „jedinom nedeliteľnom maďarskom politickom národe v Uhorsku“. V tomto duchu podporoval činnosť Uhorského-krajinského slovenského osvetového zväzu (spoluzakladateľ a prvý predseda) a Hornouhorského vzdelávacieho spolku (FEMKE). Na druhej strane držal ochrannú ruku nad iniciatívami dôležitými pre Spiš. Otvoril tlačiareň v Spišskom Podhradí, bol spoluzakladateľom Spišského dejepisného spolku, finančne podporoval reštaurovanie historických pamiatok (napríklad katedrálneho kostola v Spišskej Kapitule). Ako bibliofil zhromaždil bohatú zbierku inkunábulov. Po odchode zo Spišskej diecézy sa stal kaločským arcibiskupom. Zomrel v Budapešti.

ČULEN Martin (1823 – 1894) – slovenský politický dejateľ, pedagóg a matematik. Pochádzal zo Záhoria. Ako prvý Slovák zložil profesorskú skúšku v odbore matematika na viedenskej univerzite, predtým tu študoval i teológiu. Spoluzakladateľ matematicko-fyzikálneho odboru Matice slovenskej. V päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 19. storočia pôsobil na Katolíckom gymnáziu v Banskej Bystrici, na ktoré dozeral uvedomelý Slovák, hlava vtedajšieho slovenského politického života

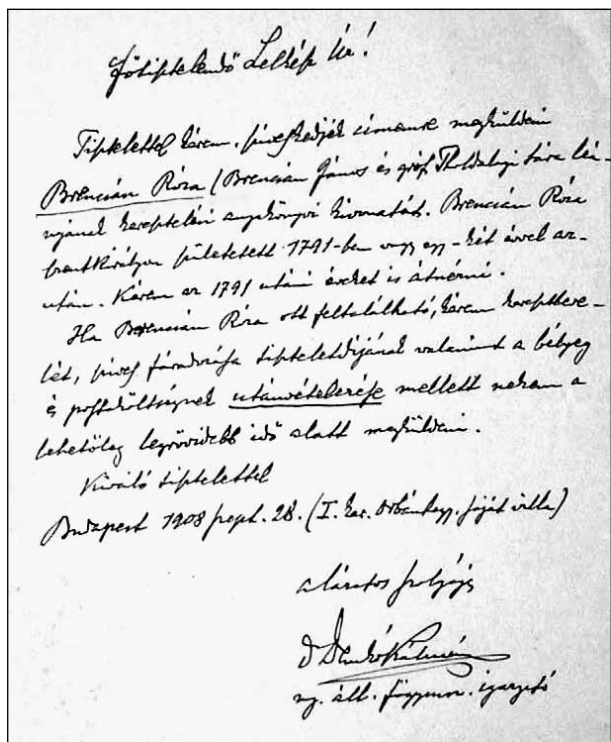

Obr. 61. Martin Čulen v neskoršom období jeho života.

a bansko-bystrický biskup Štefan Moyzes. Ako pansláva ho minister školstva barón Jozef Eötvös preložil do Levoče, kde ho vymenoval za riaditeľa vyššieho kráľovského gymnázia. Pôsobil tu od marca 1867 do augusta 1868. Jeho národné snahy

priamo v Levoči nenašli veľký ohlas. Dôvodom k jeho prepusteniu a následnému penzionovaniu v roku 1868 bolo obvinenie z organizovania tretej, politicky najzrelejšej spišskej petície (podpisali ju predstavitelia 21 spišských obcí). Odišiel do Kláštora pod Znievom, kde bol riaditeľom slovenského patronátneho katolíckeho reálneho nižšieho gymnázia, a to až do jeho zrušenia 1874. Okrem iného napísal *Arithmetiku pre 1. a 2. triedu nižšieho gymnasia*. Viedeň 1854 a *Počtovedu čili arithmetiku pre I., II. a III. triedu nižšieho gymnázia, pre nižšie reálky a obecný život* (Skalica 1866).

DEMKÓ Kálmán (1852 – 1918) – historik, archivar, pedagóg, patriaci vo svojej dobe medzi čelných bádateľov dejín Spiša. Narodil sa v Uhorsku v rodine gréckokatolíckeho duchovného s rusínskymi koreňmi. V Budapešti študoval filozofiu, históriu a geografiu. So Spišom bol zviazaný v rokoch 1878 – 1896 ako profesor gymnázia v Levoči (od roku 1889 riaditeľ). Pedagogickú prácu striedal s vedeckou aktivitou a činnosťou na ochranu spišského historického dedičstva. Usporiadával a inventarizoval súbory levočského archívu. Bol jedným zo zakladateľov Spišského dejepisného spolku a dlhoročným redaktorom ročenky *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve*. Pri-

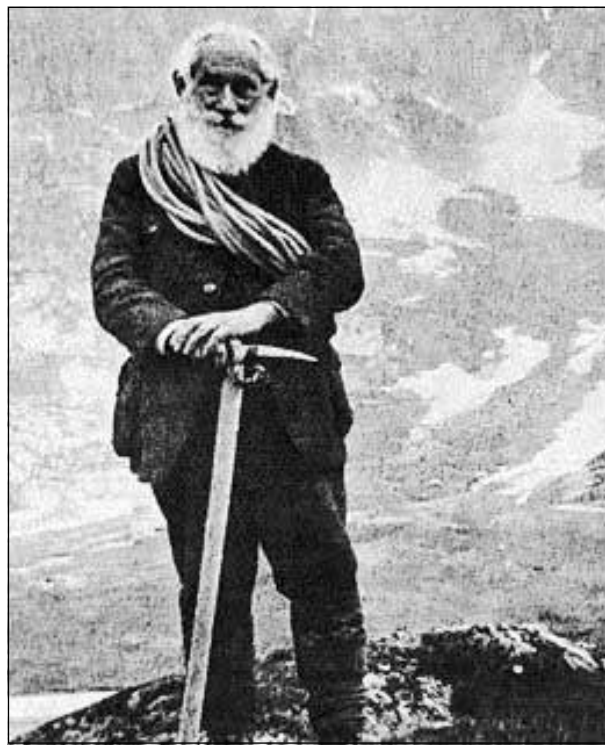

Obr. 62. List Kolomana Demka s jeho vlastnoručným podpisom.

činil sa o rozvoj regionálnej tlače (*Szepesi Lapok*, *Zipser Bote*). Ako bádateľ sa špecializoval hlavne na históriu spišských miest v 16. a 17. storočí (a ich zviazanosť s Poľskom). Bol autorom mnohých štúdií z dejín Levoče, historickej mapy Spiša

(*Szepes vármegye történeti térképe*. Budapest 1896), ako aj syntézy dejín medicíny v Uhorsku. V rukopise ostala rusínsky napísaná *Istorija maďarskoho naroda*. Jeho práce, opatrené bohatým archívnym materiálom, si zachovali hodnotu do dnešných čias. V roku 1896 sa presťahoval do Budapešti, kde sa stal riaditeľom gymnázia. Bol stúpencom kultúrnej asimilácie nemaďarských spoločností Koruny svätého Štefana (svoje postoje predstavil v brožúrke *Asszimiláció és a magyar kultúrpolitika*. Budapest 1897). Vyslovoval sa za zavedenie maďarského jazyka do gréckokatolíckej liturgie. Za Liberálnu stranu získal v roku 1906 mandát poslancu. Zomrel v Budapešti.

DÉNEŠ František/DÉNES Franz (1845 – 1934) – bádateľ Tatier a Pienin, horolezec. Narodil sa v Tribšii, na neskoršom poľskom Spiši, v rodine s maďarskými a nemeckými tradíciami. Po ukončení gymnázia v Levoči študoval klasickú filológiu a prírodné vedy vo Viedni a v Budapešti. Učiteľ z povolania, najdlhšie bol zviazaný s gymnáziom v Levoči, kde učil klasické jazyky. Patril k všestranným znalcom Tatier a podtatranskej oblasti. Vo sfére jeho záujmov sa nachádzala topografia, geológia, glaciológia, podnebie, kartografia a vlastiveda Tatier a okolitých oblastí. Vy-

Obr. 63. František Déneš bol jedným z prvých horských vodcov.

dal vyše 100 vedeckých a popularizačných prác z mnohých oblastí vedy o Tatrách. Prejavovali sa hlavne v regionálnych časopisoch na Spiši, ale tiež v Nemecku, Rakúsku a po roku 1918 v Československu. Bol autorom cenného sprievodcu

po uhorskej časti Karpát (*Wegweiser durch die ungarischen Karpathen*. Leutschau 1888, ktorý vyšiel tiež v maďarskom jazyku). Propagoval rozvoj tatranskej turistiky, zaoberal sa školením horských vodcov, vytyčoval turistické trasy. Do Uhorského karpatského spolku a jeho činnosti sa zapojil od začiatku (bol pokladníkom a členom redakčného výboru jeho ročenky). V roku 1922 sa stal čestným predsedom pokračovateľa tohto spolku – *Karpathenvereinu* a čestným členom Turistickej sekcie Poľského tatranskeho spolku. Po utvorení Československa ostal v Levoči, kde zomrel. V tatranskom nemeckom a maďarskom názvosloví menom Dénesa je pomenovaný štít Nižné Rysy (Dénesspitze, Dénescsúcs).

FEST Imrich (1817 – 1883) – štátny úradník, právnik, básnik, prekladateľ. Narodil sa v Spišskom Podhradí v meštianskej rodine nemeckého

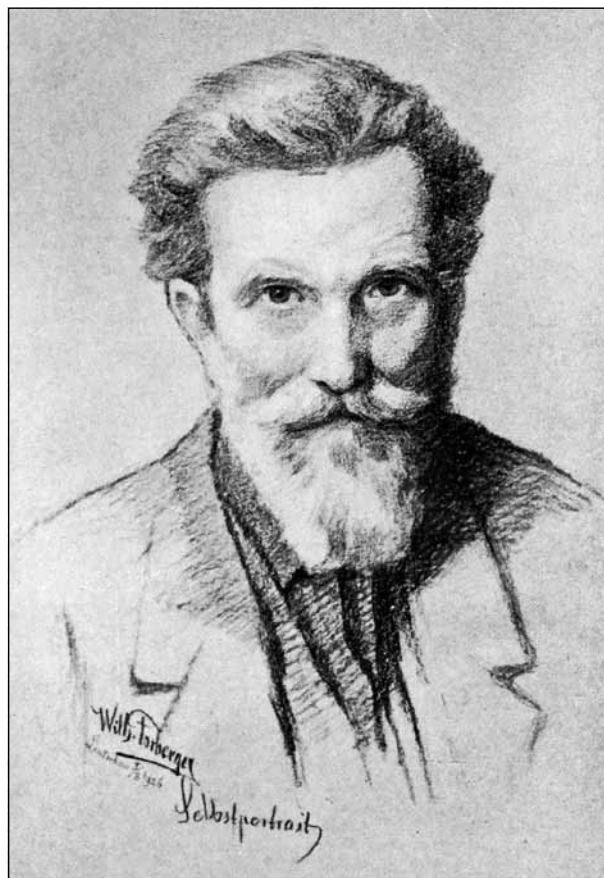

Obr. 64. Imrich Fest zastupoval Gelnicu v Uhorskom sneme.

pôvodu. Vzdelával sa na gymnáziu v Kežmarku a postupne študoval právo v Debrecíne a Pešti. Bol zviazaný so štátnou službou. Postupne bol povyšovaný, v rokoch 1861 – 1863 bol podžupanom Spišskej župy, následne zaujímal vysoké posty v uhorskom ministerstve poľnohospodárstva, priemyslu a obchodu a vo vedení železnice a bankovníctva. Zaslúžil sa o rozvoj železničnej siete v Hornom Uhorsku (napríklad

Košicko-bohumínskej trate). Niekoľkokrát bol poslancom uhorského snemu za Gelnický okres. Zo záľuby básnik, tvoril v nemeckom literárnom jazyku, písal o Spiši a Vysokých Tatrách. Jeho verše pod kryptonymom A.B.C. sa objavovali na stránkach *Zipser Bote*. Posmrtné z nich vyšiel výber *Gedichte* (Budapest 1884). Prekladal poéziu Alexandra Petófiho do nemčiny. Zomrel v Budapešti.

FORBERGER Vilhelm (1848 – 1928) – umelec, maliar, grafik, pedagóg. Narodil sa v Kežmarku, v rodine nemeckého pôvodu. Po ukončení lýcea v Levoči študoval výtvarné umenie na univerzite v Budapešti. Po štúdiách pracoval ako učiteľ kreslenia na vyššej reálnej škole v Levoči. V umeleckej tvorbe Forbergera dominovali spišské a tatranské motívy. Jedným z jeho najviac známych diel bola veľkoformátová (1,5 m dĺžka) panoráma *Vysokých Tatier*, prezentovaná v roku 1884 na výsta-

Obr. 65. Autoportrét Vilhelma Forbergera.

ve Uhorského karpatského spolku. Vytvoril celú sériu skíc a kresieb venovaných rôznym tatranským zátišiam, napríklad : *Vysoké Tatry z Lučivnej* (1884), *Belianske Tatry* (1892), *Lomnický štít* (1922). Časť z nich reprodukovali na svojich stránkach regionálne spišské časopisy. Spod jeho ruky vyšlo tiež mnoho kresieb, akvarelov a olejových obrazov predstavujúcich historické pamiatky Spiša, napríklad patricijské domy v Levoči, architektúra

malých mestečiek etc. Posledné roky strávil v Piešťanoch, kde zomrel.

GREISIGER Michal (1851 – 1912) – lekár, etnograf, verejný činiteľ, bádateľ podtatranskej kultúry. Narodil sa v obci Stráne pod Tatrami (Forberg) v sedliackej rodine nemeckého pôvodu. Vzdelával sa na gymnáziu v Kežmarku a potom študoval medicínu vo Viedni a Budapešti. Po ukončení štúdia sa usadil v Spišskej Belej, kde začal s lekárskou praxou. Bol aktívnym človekom na mnohých poliach. Propagoval zdravotnícku osvetu, tiež medzi Rómami, ktorými vtedy mnohí opovrhovali. Podieľal sa na prácach majúcich za cieľ hospodársky a kultúrny rozvoj Spišskej Belej. Okrem iného sa zaslúžil o založenie vodovodu a kanalizácie v meste. Bol spoluorganizátorom Uhorského karpatského spolku. Inicioval výskumy tatranskej prírody, značkoval turistické

Obr. 66. Michal Greisiger bol všestranným bádateľom Spiša.

trasy v horách. Študoval liečivé účinky domácich bylín a využíval ich v praktickej medicíne. Svoje závery zhrnul v obsiahlom herbári. V oblasti jeho záujmu sa tiež nachádzala botanika, archeológia, paleontológia, etnografia a história Spiša. Pozoroval život lesnej zveri, správanie a zvyky vtákov (výskum v tejto oblasti mu vyniesol členstvo v rakúsko-uhorskom ornitologickom spolku), skúmal tatranské jaskyne, vykonával archeologické výskumy v doline Popradu. Výsledky svojich zistení publikoval v početných článkoch a správach

(hlavne po nemecky). Väčšina bohatých archeologických, prírodovedeckých a etnografických zbierok Greisigera posilnila zbierku kežmarského gymnázia. Z pohľadu škály záujmov nazvaný „spišský Leonard“ bol do konca života zviazaný so Spišskou Belou, kde po rokoch bolo otvorené jeho múzeum. Vo výskumoch Greisigera v oblasti botaniky pokračovala jeho dcéra narodená v Spišskej Belej Irma Györffyová (1882 – 1947). Jej muž, István Györffy (1880 – 1959), v mladosti učiteľ na levošskom gymnáziu, po vojne usadený v Maďarsku, patril k najlepším znalcom tatranskej flóry. Rodinnej tradícii ostal verný tiež syn Barňa (1911 – 1970, narodený v Spišskej Belej), jeden z priekopníkov maďarskej novovekej genetiky.

HALCZYN Wojtech (1863 – 1932) – sedliak, poľský spišský činiteľ. Narodil sa v Lendaku na strednom Spiši v poľskej sedliackej rodine. Aby

Obr. 67. Wojtech Halczyn s poľskou delegáciou v Paríži (vľavo s fajkou).

vyživil mnohodetnú rodinu, v mladosti sa zamestnal ako bača v Belianskych Tatrách. Pracoval tiež ako lesný robotník a v roku 1897 odišiel „za chlebom“ do USA, kde ostal 7 rokov. Pobyt za oceánom mu dal dobrú znalosť anglického jazyka. Národnú osobnosť Halczyna posilnila činnosť v poľskom čitateľskom krúžku v Lendaku, vedeným Jakubom Bednarczykom. Po vypuknutí vojny bol povolaný do rakúsko-uhorského vojska. V roku 1918 sa spojil s poľským hnutím v záležitosti pričlenenia Spiša a Oravy k Poľsku. Začal

pracovať v Národnom výbore obrany Spiša, Oravy, Čadčianska a Podhalianska, vytvorenom básnikom a spisovateľom Kazimírom Przerwa-Tetmajerom, a potom v Hlavnom plebiscitnom spišsko-oravskom výbore. Spolu s kňazom Ferdinandom Machayom a Petrom Borowym z Oravy a profesorom Jagelovskej univerzity Kazimírom Rouppertom sa objavil v zložení spišsko-oravskej delegácie vyslanej poľskou vládou na mierovú konferenciu do Paríža, kde 11. apríla 1919 uskutočnil bezprostredný rozhovor s prezidentom USA Thomasom W. Wilsonom. Verdikt Konferencie veľvyslancov ponechal Lendak v Československu (28. júla 1920). Obávajúc sa potenciálnych represíí zo strany československých predstaviteľov, Halczyn vyše roka býval v Novom Targu. Príležitostne pracoval pri lesných prácach v okolí. V roku 1921 sa vrátil do rodnej obce. Braný zdržanlivo Prahou, žil v biednych podmienkach. Zomrel v Lendaku. Neporovnateľný rozprávač bol človekom s veľkým zmyslom pre humor. V roku 1992 Zväz poľského Spiša zorganizoval v Nižných Lapšoch slávnosť na jeho počesť, spojenú s odhalením pamätnej tabule.

HANULA Jozef (1863 – 1944) – maliar, umelec. Narodil sa v obci Sliache na Liptove v sedliackej rodine. Absolvovanie štúdia výtvarných umení

Obr. 68. Jozef Hanula sa preslávil tiež ako maliar Spiša.

v Budapešti mu umožnila finančná podpora zo strany spišského biskupa Juraja Čásku. V hlavnom meste Uhorska spoznal maliarov Ladislava Medňanského a Ferdinanda Katonu, ktorí mu vstúpili citový vzťah k Spišu. Po ďalších štúdiách

v Mníchove sa usadil na Spiši nastálo, najskôr v Chrasti nad Hornádom a po prvej svetovej vojne v Spišskej Novej Vsi, kde vyučoval kreslenie v mestskej škole. Patrí k do kruhu významných predstaviteľov slovenského realistického maliarstva prelomu 19. a 20. storočia. Spočiatku sa zaoberal hlavne tematikou sakrálnou, maľoval interiéry chrámov, portréty cirkevných hodnostárov etc. Jeho dielom bol i veľkoformátový obraz predstavujúci smrť kaločského arcibiskupa Pavla Tomoriho v bitke pri Moháči (rozmermi najväčšia slovenská maľba tohto typu). Postupne spájal vo svojej tvorbe sakrálne motívy s národnými. Osobitný prúd predstavovali realistické obrazy zo života dedinského ľudu (napríklad *Na rodnej hrude* 1908). Portrétoval slovenských národných dejateľov. Zaoberal sa tiež knižnou ilustráciou (hlavne pre deti a mládež) a kultúrnou publicistikou. V roku 1919 bol spoluzakladateľom Spolku slovenských umelcov. Zomrel v Spišskej Novej Vsi. Hanulove práce boli prezentované na výstavách v Prahe, Bratislave, New Yorku, Budapešti a inde.

HOSTINSKÝ-KELLNER Peter (1823 – 1873) – slovenský dejateľ, dramatik, básnik, historik a filo-

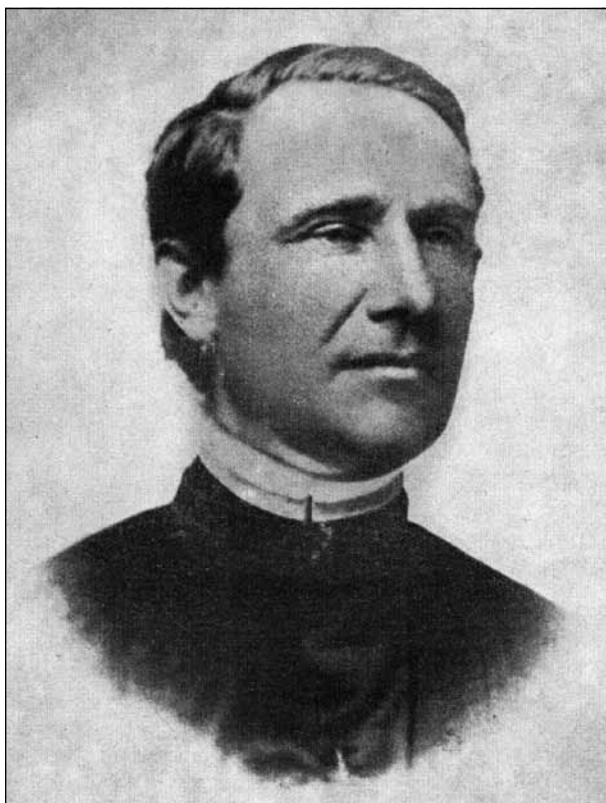

Obr. 69. Peter Kellner Hostinský pôsobil na Spiši v časoch Bachovho absolutizmu.

zof. Pochádzal z Gemera (Veľká Poloma). Blízky spolupracovník Ľudovíta Štúra, spolutvorca

Slovenských narodných novín. Okrem štúdia na levočskom lýceu, kam odišiel v marci roku 1844 na protest proti zbaveniu profesúry L. Štúra v Bratislave, pôsobil na Spiši ešte v rokoch 1855 – 1857, keď bol slúžnovským aktuárom v Gelnici. V roku 1857 – 1859 bol preložený do Levoče. Pobyt v Levoči a prepojenie na Poľsko sa odrazilo v jeho koncepte „slovanskej filozofie“, ktorú významne ovplyvnili poľskí mesianisti. V jeho básnickej i dramatickej tvorbe, podobne ako u iných slovenských romantikov, významnú úlohu zohrali Vysoké Tatry (napríklad *Duma na Tatrách*).

HRADSKÝ (HRADSZKY) Jozef (1827 – 1904) – kňaz a historik. Narodil sa v Krompachoch a prakticky celý svoj život venoval Spišu. Po kňazskej vysviacke najdlhšie pôsobil v Žakovciach. V rokoch 1893 – 1904 spišský kanonik. Vynikol ako cirkevný historik Spiša (*Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Striginiensis nunc vero Cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti*. Szepesváralja 1901 a *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status Capituli*. Szepesváralja 1903–1904). Ďalej sa venoval otázkam stredovekého Bratstva 24 spišských

Obr. 70. Jozef Hradský bol jedným z najvýznamnejších historikov Spiša na prelome 19. a 20. storočia.

farárov, genéze Spišskej župy, ale aj kopijníckej šľachte (A szepesi „Tíz-lándsások széke“ vagy a „Kisvármegye“ története, in: „Szepesmegyei

Történelmi Tarsulát“ Milenium Kiadványai, ed.: Kálmán Demkó. Lőcse 1895). Považoval sa za Slováka, o čom svedčí napríklad jeho korešpondencia s Jozefom Škultétym. Po slovensky napísal iba jedinú odbornú prácu, a to: *Krátky obsah dejín farského rímsko-katolíckého kostola v Spišskom Podhradí z príležitosti novovystavaného oltára Bl. Panny Márie*. Spišské Podhradie 1891. Písal tiež po nemeccky *Ursprung der Namen „Karpathen“ und „Tatra“* (1874), bohaté a podnetné sú jeho pokusy o etymologie miestnych názvov. Je pochovaný v Spišskej Kapitule.

Husz Dávid (1813 – 1889) – podnikateľ, verejný činiteľ. Narodil sa v Poprade, v remeselníckej rodine nemeckého pôvodu. Vzdelával sa na gymnáziu v Kežmarku a potom v Miškovci. Po návrate na Spiš sa usadil v Poprade, bol mešťanostom. Zaslúžil sa o jeho spoločensko-hospodársky a kultúrny rozvoj. Mal podiel na tom, že sa Poprad nachádza na trase Košicko-bohumínskej železnice. Dozeral na dopravu spišskej železnej rudy do hút v Čechách. Postaral sa o vybudovanie nového miestneho pivovaru a kúpeľného podniku a v roku 1868 založil turistickú základňu zvanú Huszov park, ktorý postupne získaval

Obr. 71. Dávid Husz bol významným spišským podnikateľom iniciátorom vzniku Karpatského múzea v Poprade.

charakter malého turisticko-oddychového sídla. Bol jedným z iniciátorov utvorenia Karpatského múzea v Poprade (umiestnené bolo na ním

darovaných pozemkoch). Finančne tiež podporoval činnosť Uhorského karpatského spolku, mal pod patronátom stavby tatranských ozdravovní. Zomrel v Poprade.

KALCHBRENNER Karol (Karl, 1807 – 1886) – evanjelický duchovný, mykológ. Narodil sa v Pöttelsdorfe v Rakúsku v rodine nemeckého pôvo-

Obr. 72. Evanjelický pastor Karl Kalchbrenner sa zaslúžil o poznávanie húb na Spiši.

du. Po teologických štúdiách v Halle sa usadil na Spiši, kde v rokoch 1832 – 1881 bol evanjelickým pastorom v Spišských Vlachoch. Zaujímal ho botanika a zvlášť mykológia. A hoci neabsolvoval žiadne formálne štúdiá v tomto smere, stal sa vynikajúcim znalcom húb nielen na Spiši, ale v celom Uhorsku a iných regiónoch sveta. Opísal ich asi 100 druhov. Publikoval niekoľko desiatok prác z oblasti botaniky, z ktorých najväčšie uznanie mu priniesli práce o hubách Tatier a podtatranskej oblasti, zvlášť Spiša. V roku 1872 sa stal riadnym členom Uhorskej akadémie vied. Publikoval tiež práce o riasach Spiša, flóre Tatier a Podtatranskej oblasti, zo sféry klimatológie a vlastivedy. Zaoberal sa tiež maliarstvom (krajinky, sakrálne obrazy), písal básne. Zomrel v Spišských Vlachoch.

KATONA Nándor [KLEINBERGER Ferdinand] (1864 – 1932) – maliar umelec. Narodil sa v Spišskej Starej Vsi, v kupeckej rodine židovského

pôvodu. Umelecké schopnosti zdokonalil na školách v Budapešti a Paríži. Spočiatku tvoril pod vplyvom svojho učiteľa a mecenáša Ladislava Medňanského, ktorý ako jeden z prvých spoznal talent mladého maliara. V čase pobytu v Strážkach, na majetku Medňanských (1894 – 1899), vznikli jemnou linkou kreslené náladové pohľa-

Obr. 73. Jedným z najvýznamnejších žiakov Ladislava Medňanského bol ďalší Spišiak Ferdinand Katona.

dy na Tatry a Spiš (*Západ slnka pod Tatrami*, 1894 a iné). Od roku 1899 sa zdržiaval v Budapešti a začal tvoriť v duchu impresionizmu. Inšpiráciu mu poskytovali obrazy krajiny južného Slovenska, okolia Balatonu a Szolnoku. V tom čase bol jedným z najznámejších tatranských maliarov na južnej strane Tatier. Získal rad cien a ocenení doma a v zahraničí (Mention Honorable, Paríž 1900; strieborná medaila, Londýn 1908; veľká zlatá medaila, Budapešť 1911 a i.) a jeho práce boli prezentované na výstavách v Budapešti, Amsterdame, Düsseldorfe, Londýne a v Paríži a inde. Zomrel v Budapešti.

LINDNER Ernst (1826 – 1902) – básnik, prekladateľ, jeden z najznámejších autorov píšucich v spišskonemeckom nárečí. Narodil sa v Levoči. Vyrastal v Kežmarku, kde ukončil evanjelické gymnázium. Po právnických štúdiách v Debrecíne znovu spojil svoj osud s kežmarským gymnáziom,

už ako učiteľ. V roku 1867 sa usadil v Budapešti, kde pracoval v knižnici Uhorskej akadémie vied. Tvoril v kežmarskej modifikácii spišskonemeckého nárečia. Najväčšie uznanie mu priniesla zbierka 60 básní *Fliegende Blätter in Zipser Mundart* (Wien 1864). Vo svojich výtvoroch siahal do spišských a tatranských reálií a ľudových motívov. Ako

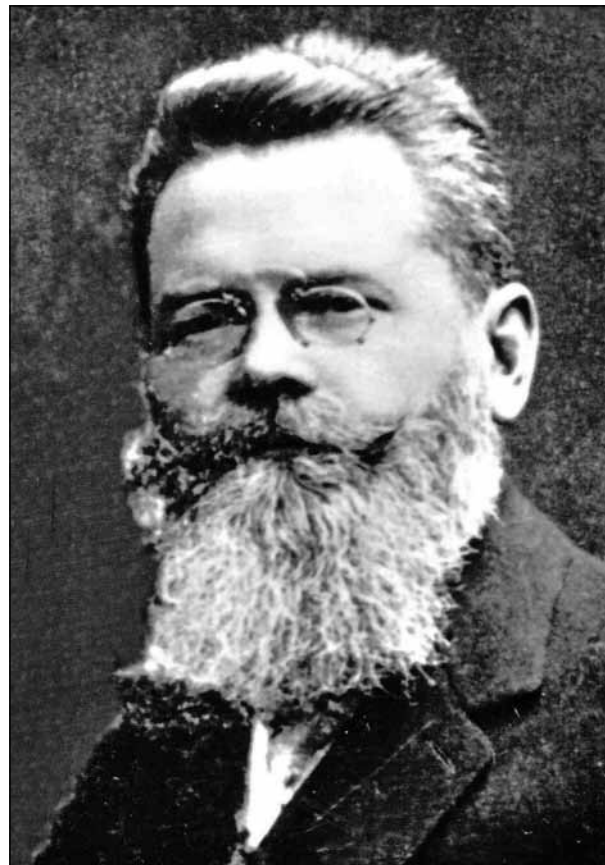

Obr. 74. Ernst Lindner patril k významným spišským básnikom a jazykovedcom, ktorí sa sa zaoberali domácimi spišskými nemeckými nárečiami.

tlmočník prekladal hlavne maďarskú lyriku (Alexandra Petófiho a iných). Písal články a tlačové fejtóny, pre *Zipser Anzeiger* a *Karpathen-Post*. Zaoberal sa tiež dialektológiou, zanechal v rukopise *Slovník nárečia spišských Nemcov*. Od zabudnutia zachránil rad ľudových podaní, ktoré zafixoval vo svojich dielach. Zomrel v Budapešti.

MAJUNKE Gedeon (1854 – 1921) – architekt. Narodil sa v Spišskej Sobotě v rodine talianskeho pôvodu. Na štúdiá sa vybral do Viedne. Ako sľubný architekt získal ponuku zamestnať sa na tamjšej vyššej technickej škole (bol jej poslucháčom), nevyužil ju a vrátil sa do rodnej Spišskej Soboty, v ktorej býval do konca života. Veľký vplyv na jeho umelecké cítenie mali Tatry. Vytvoril vlastný štýl s neoklasicistickými, neorenesančnými a secesnými prvkami. Podľa jeho projektov bolo postavených veľa domov v podtatranských

ozdravovniach a letoviskách a tiež rad budov verejného úžitku, kostolov a obytných domov na Spiši. Boli medzi nimi Hotel Lomnica (1893), Slovenský dom (1894) a kúpeľný dom v Tatranskej Lomnici (1896), katolícky kostol v Starom Smokovci (1888), ozdravovňa v Nižnom a Starom Smokovci (osemdesiate roky), nová stavba lýcea

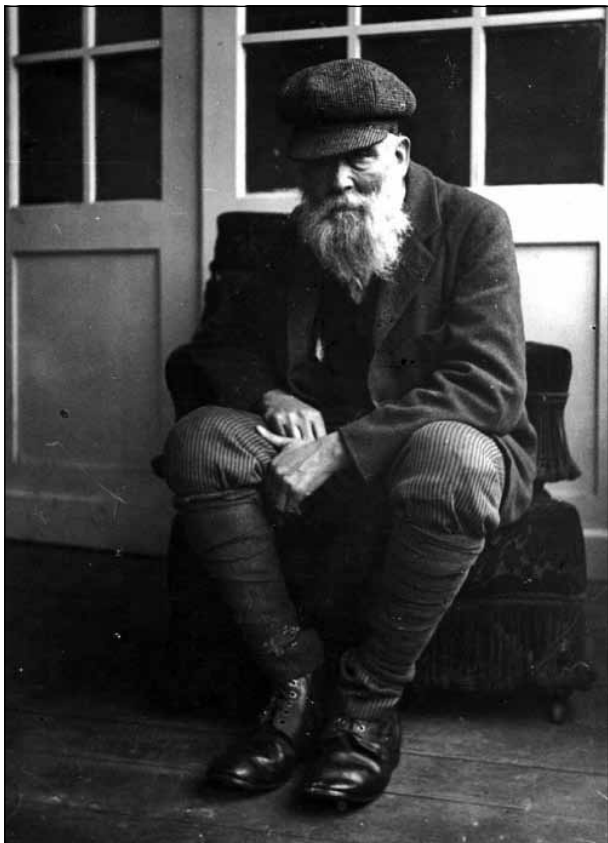

Obr. 75. Gedeon Majunke bol jedným z najvýznamnejších spišských predvojnových architektov. Jeho architektúra patrí dodnes k ozdobám Tatier.

v Kežmarku (1896), vily v Poprade, Spišskej Novej Vsi, Levoči, Spišských Vlachoch a v Spišskej Belej. Projektoval tiež založenie mestských a kúpeľných parkov, priemyselné budovy. Podľa jeho plánov boli reštaurované spišské kaštiele. Majunkeho meno v nemeckom a maďarskom tatranskom názvosloví nesie veža (Majunketurm, Majunketorony), na juh od Doliny piatich spišských plies.

MEDŇANSKÝ Ladislav/Mednyánszky László (1852 – 1919) – maliar umelec. Narodil sa v Beckove pri Trenčíne v šľachtickej rodine (otec mal titul baróna, príbuzní, okrem iného, zastávali hodnosť trenčianskeho župana). Veľa rokov bol spojený so Strážkami pri Spišskej Belej, kde mal jeho otec majetok. Skúšku dospelosti zložil na gymnáziu v Kežmarku a tajomstvá maliarstva odhaľoval v Mníchove a Paríži. Žil životom vandrovníka – býval a tvoril v Paríži, Budapešti, vo Viedni, na

Spiši a v Dalmácii. Maliarsky talent objavil ešte ako dieťa (zachovali sa jeho rané kresby ešte z päťdesiatych rokov). Prvý medzinárodný úspech prišiel v roku 1877, keď sa mu podarilo prezentovať svoje obrazy v prestížnom parížskom Salóne. Patril k umelcom európskeho formátu, mal značný vplyv na rozvoj slovenského maliarstva 20. storočia. Jeho diela vykazujú veľkú rôznoro-

Obr. 76. Ladislav Medňanský ako umelec i človek d'aleko prekročil regionálny význam Spiša.

dosť. Sú medzi nimi krajinky, portréty, figurálna maľba, tvorba zo sociálneho prostredia (aj zo života dedinskej chudoby), kreslené reportáže z bojového poľa prvej svetovej vojny (v roku 1914 sa dobrovoľne prihlásil do vojska ako frontový maliar). Počas častých pobytov na Spiši namaloval veľa originálnych tatranských krajínok a obrazov zo života spišskej dediny. V rokoch 1887 – 1902, ako spolupracovník *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild*, vytvoril sériu kresieb ukazujúcich krajinky a kultúrne hodnoty slovenskej krajiny. Počas Medňanského života boli jeho práce prezentované na výstavách v Budapešti, Krakove, Paríži, Ríme a vo Viedni. Bol považovaný za čudáka. Hoci bol rodeným aristokratom, žil prostým životom a veľa času strávil medzi chudobnými. Jeho tvorba bola naplno docenená až po smrti. Zomrel vo Viedni (v roku 1966 bol jeho prach prenesený do Budapešti).

Mišík Štefan (1843 – 1919) – katolícky kňaz, historik, etnograf, publicista. Narodil sa v obci Ondrašová na Liptove v slovenskej rodine. Po získaní kňazskej vysviacky, dušpastiersku službu plnil najskôr na farách na Liptove a Orave a od roku 1872 na Spiši, kde bol následne farárom v Hniezdom (1872 – 1874) a Hnilci (1874 – 1919). Krátko pred smrťou sa stal generálnym vikárom Spišskej

Obr. 77. Farár Štefan Mišík stál aj v časoch najtordšej maďarizácie na strane Slovákov.

kapituly. Uverejnil mnoho prác z oblasti histórie, etnografie, dialektológie a národnostných záležitostí na Spiši, napr. *Spišskí Poliaci* (vyšlo v *Slovenských pohľadoch* 1903) a *Národopisné pomery na území Spiša dľa najnovšieho krajinského popisu* (tamže). Je potrebné tiež pripomenúť jeho vydanú zbierku spišských piesní, v ktorej zachránil od zabudnutia rad ľudových textov. Zaoberal sa tiež toponomastikou Spiša a podtatranskej oblasti. Veľa pozornosti venoval „spišským Goralom“, ktorých vo význame etnickom považoval za časť poľského národa. Zomrel v Spišskom Podhradí.

PÁRVY Alexander (Sándor, 1848 – 1919) – spišský biskup v rokoch 1904 – 1919. Pochádzal z maďarskej šľachtickej rodiny. Dostalo sa mu vynikajúceho vzdelania, bol človekom so širokými záujmami. Doktor teológie, zo záľuby básnik, zaoberal sa tiež cirkevnými dejinami. Mnoho rokov pracoval na sekretariáte ostrihomského arcibiskupa. V roku 1903 sa stal titulárnym biskupom v Jágri a v nasledujúcom roku prevzal Spišskú diecézu. Pri hodnotení jeho biskupskej služby na Spiši viac ako očividné zásluhy o cirkev a región

(napríklad vytvorenie štipendijnej základiny pre kňazov, starostlivosť o diecézny seminár) zaváži jeho otvorené podporovanie maďarizácie a tragické udalosti z roku 1907 v Černej pri Ružom-

Obr. 78. Alexander Párvy ako spišský biskup vstúpil pre Slovákov do dejín hlavne kvôli konfliktu s Andrejom Hlinkom.

berku, kde žandári zaútočili na zhromaždenie veriacich, ktorí nesúhlasili s vysvätením svojho kostola promaďarskými kňazmi a chceli radšej počkať na svojho kňaza Andreja Hlinku aktuálne väzneného maďarskými úradmi (Párvy nezabránil masakre a neskoršiemu uväzneniu zatknutých). Nasledoval ostrý spor biskupa s kňazom Andrejom Hlinkom, ktorý sa napriek zákazu predstaveného angažoval v slovenskom národnom hnutí v čase volieb do uhorského snemu, ktorý bol riešený až v Ríme. V posledných rokoch bol Párvy ťažko chorý a vo vedení diecézy mu

vypomáhal biskup Martin Kheberich. Po vzniku Československa ostal v Maďarsku, kde zakrátko (v Budapešti) zomrel.

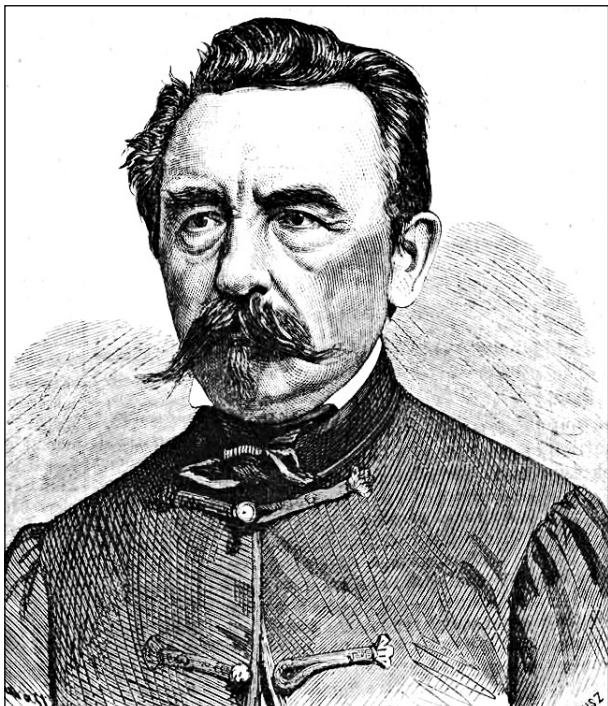
PETZVAL Jozef Maximilián (1807 – 1891) – fyzik, matematik, vynálezca. Narodil sa v Spišskej Belej v rodine českého pôvodu. Jeho otec, Ján Fridrich

Obr. 79. Spišský rodák Jozef Maximilián Petzval je zakladateľom fotooptiky.

(1775 – 1852) bol učiteľom, kostolným organistom v Levoči a vynálezcom, okrem iného skonštruoval špeciálny typ písacieho stroja (*Polygraph*). Základy vzdelania Jozef Maximilián získal v školách na Spiši: Spišská Belá, Kežmarok, Podolíne, Levoča). Po matematicko-fyzikálnych štúdiách v Pešti istý čas pracoval na tamojšej univerzite. V roku 1837 sa presťahoval do Viedne a odvtedy tam pôsobil ako profesor vyššej matematiky. Vo vedeckej práci sa zaoberal hlavne optikou, akustikou a analytickou mechanikou. Je považovaný za tvorca teoretických základov konštrukcie prvých fotografických objektívov a vynálezcu novodobých fotografických šošoviek. Vypracoval pravidlá, ktorými sa fotooptika riadi dodnes. V oblasti akustiky bol tvorcom teórie chvenia napätých strún. Skúmal tiež problémy stabilizácie mostov a vysokých budov. Výsledky svojich záverov publikoval v odborných nemeckých vydavateľstvách. Zomrel vo Viedni. Menom Petzvala je nazvaných veľa ulíc na Slovensku a tiež vo Viedni a v Budapešti. V rodnej Spišskej Belej mu bolo zriadené múzeum.

PETZVAL Oto (1809 – 1883) – inžinier, matematik, mladší brat Jozefa Maximiliána. Narodil sa v Spišskej Belej. Absolvent gymnázia v Levoči, ďalšie vedomosti získaval v Košiciach (filozofia) a Pešti, kde študoval matematiku na tamjšom inštitúte geometrie. Po získaní diplomu inžiniera (1835) dostal návrh ostať na škole. Prešiel všetkými stupňami akademickkej kariéry, od doktorátu k profesúre. Od roku 1858 pracoval na univerzite v Pešti, kde bol v rokoch 1860 – 1863 dekanom tamjšej filozofickej fakulty. Získal uznanie ako autor príručiek z oblasti vyššej matematiky, hydrauliky a hydrotechniky. Bol spolutvorca

Obr. 80. Spišský rodák Oto Petzval patril v druhej polovici 19. storočia medzi popredných matematikov Uhorského kráľovstva.

uhorského technického myslenia. V roku 1858 bol poctený členstvom v Uhorskej akadémii vied, ktorá mu o tri roky neskôr priznala ocenenie za vedeckú činnosť. Zomrel v Budapešti.

ROTH Martin (1841 – 1917) – učiteľ, jeden z priekopníkov turistiky na Spiši. Narodil sa v Kežmarku. V rodnom meste skončil evanjelické gymnázium, študoval v Budapešti, kde získal oprávnenie učiteľa stredných škôl. Svoje životné povolanie spojil so Spišskou Novou Vsou, kde v roku 1870 získal miesto učiteľa zemepisu a prírodovedy na tamjšom gymnázii. Po čase sa z neho stal riaditeľ. Patril k najaktívnejším činiteľom Uhorského karpatského spolku, bol redaktorom jeho ročenky *Jahrbuch des Ungarischen Karpathen – Vereines* a spoluzakladateľom Karpatského múzea v Poprade. Jeden z pionierov horolezectva a tatranskej turistiky. Z jeho iniciatívy

Obr. 82. Martin Roth bol priekopníkom tatranskej turistiky a riaditeľom gymnázia v Spišskej Novej Vsi.

boli budované horské chaty, označené turistické trasy, odkrývané krajinné pôvaby Slovenského raja (menom Rótha je nazvaná jedna z roklín). Zomrel v Spišskej Novej Vsi.

ROTH Samuel (1851 – 1889) – pedagóg, geológ, jaskyniar, jeden z priekopníkov spišskej turistiky. Narodil sa vo Vrbove, v rodine nemeckého

Obr. 81. Samuel Roth sa zaslúžil o rozvoj jaskyniarstva na Spiši. Okrem iného sa rešlávil sa však prvým zostupom do Dobšinskej ľadovej jaskyne.

pôvodu. Učil sa na gymnáziu v Kežmarku. Po štúdiách v Budapešti sa usadil v Levoči. Pracoval na tamojšom gymnáziu ako profesor prírodných vied, v rokoch 1887 – 1889 bol jeho riaditeľom. Okrem pedagogickej práce sa zaoberal geológiou, glaciológiou a speleológiou Tatier a okolia, hlavne Spiša. Vydal na túto tematiku veľa správ a vedeckých článkov v nemčine a maďarčine a časť bola vydaná v preklade do poľštiny. Bol tiež autorom školských príručiek z botaniky, zoológie, písal o vzniku tatranských jaskýň, o záležitostiach spojených s turistikou a i. Náruživý jaskyniar, objavil rad jaskýň v Tatrách a Pieninách. Zaslúžil sa o spoločenský a kultúrny rozvoj regiónu ako jeden z najaktívnejších činiteľov Uhorského karpatského spolku, ktorého bol v rokoch 1884 – 1889 podpredsedom. Zomrel v Levoči.

SAMAŠA/SAMASSA Jozef (1828 – 1912) – spišský biskup v rokoch 1871 – 1873. Narodil sa v Zlatých Moravciach pri Nitre v rodine správcu majetkov ostrihomského arcibiskupstva. Študoval filozofiu v Trnave a teológiu vo Viedni. Po získaní kňazských svätení pracoval ako profesor teológie v seminári v Ostrihome a následne na univerzite v Pešti. Postupne stúpал v cirkevnej hierarchii. V roku 1870 bol menovaný za ostrihomského kanonika, o rok neskôr sa stal spišským biskupom, po ďalších dvoch získal arcibiskupský stolec

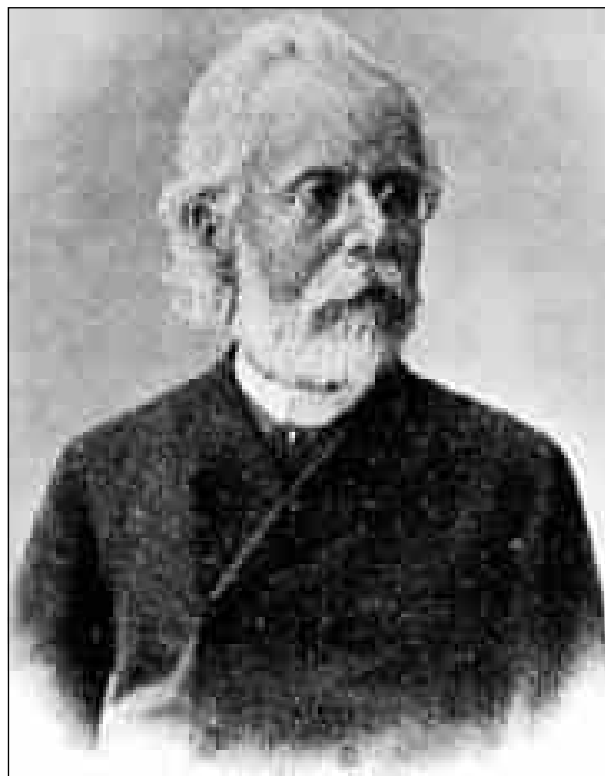

Obr. 83. Spišský biskup Jozef Samaša získal jágerský arcibiskupský stolec aj kardinálsky klobúk.

v Jágri (1873) a v roku 1905 ho pápež vymenoval za kardinála. Predstaviteľom Spišskej diecézy bol príliš krátko, aby sa natrvalo zapísal do jej dejín.

Skladal značné sumy na spoločenské a náboženské ciele, Spišská kapitula mu vďačí za opravu Kaplnky Zápoľskovcov. Podporoval obsadzovanie cirkevných hodností Maďarmi a maďarónmi. V politických názoroch bol konzervatívec, sympatizoval so stranou Františka Deáka a v rokoch 1869 – 1871 bol poslancom uhorského snemu (neskôr zasadal v hornej komore). Člen Uhorskej akadémie vied (1906), doktor *honoris causa* univerzity v Budapešti (1896). Zomrel v Jágri.

SCHERFEL Aurel Vilhelm (1835 – 1895) – lekárnik, botanik, chemik, verejný činiteľ. Narodil sa vo Veľkej pri Poprade v rodine nemeckého pôvo-

Obr. 84. Aurel Vilhelm Scherfel bol mnohorozmernou vedeckou i spoločenskou autoritou Spiša v druhej polovici 19. storočia. Preslávil sa najmä ako botanik.

du. Po štúdiách vo Viedni sa vrátil do rodného mesta, kde veľa rokov viedol po otcovi zdedenú lekárňu. Vo vedeckej činnosti sa zaoberal hlavne rastlinstvom Tatier a Spiša. Vydal na túto tému mnoho prác v nemčine a maďarčine. Skúmal tiež chemické vlastnosti tatranských a spišských minerálnych prameňov, napríklad v Smokovci, Gánovciach, Lubici a vo Vyšných Ružbachoch. Pri svojom dome založil botanickú záhradu, prístupnú zvedavcom. Vedeckú činnosť spájal so spoločenskou v záležitostiach mesta a regiónu. Bol mešťanostom Veľkej (1868 – 1870) a tam tiež dlhoročným školským inšpektorom. V rodnom meste sa zaslúžil o založenie Tatranského múzea, ktoré viedol v rokoch 1882 – 1895 a obohatil ho

cennými botanickými zbierkami. Patril k spoluzakladateľom a aktívnym činiteľom Uhorského karpatského spolku. Spolupracoval so spišskou tlačou, kde informoval o záležitostiach regiónu. Zomrel vo Veľkej.

STAVROVSKIJ „POPRAĐOV“ Julij Ivanovič (1850 – 1899) – básnik, prozaik, kultúrny činiteľ. Narodil sa v Sulíne pri Starej Ľubovni. Jeho otec, Ivan Andrijovič (1822 – 1878) bol kultúrnym činiteľom na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku, autorom prvej rusínskej príručky pedagogiky (*Pe-*

Obr. 85. Julij Ivanovič Stavrovskij „Popradov“ bol popredným predstaviteľom Rusínov na Spiši. Jeho hrob v Čertižnom s nápisom v cyrilike.

dahohija, 1846). Stavrovskij junior prežil detstvo a mladosť na Spiši. Vzdelával sa na ľudových školách v Sulíne a Podolínci, následne na gymnáziu v Levoči a Prešove. Študoval v Budapešti teológiu a slovanskú filológiu. Zhodne s rodinnou tradíciou sa stal gréckokatolíckym duchovným (tak ako jeho deda a otec). Dušpastiersku službu vykonával na východnom Slovensku (od roku 1879 až do smrti bol farárom v Čertižnom v Zemplínskej župe). Považoval sa za Spišiaka rusínskej orientácie. Bol prívržencom idey slovanskej vzájomnosti. Bojoval proti maďarizácii a zasadzoval sa za práva rusínskeho jazyka v literatúre a osvete. Vypracoval šlabikár pre rusínske ľudové školy, ktorý sa mu nepodarilo vydať. Ako básnik debutoval v roku 1868. V jeho realistickej tvorbe možno nájsť veľa spišských akcentov. Fascinovali ho Karpaty,

ako aj život a kultúra ľudu. Skúmal miestne ľudové dialekty, zbieral príslovia spišských Rusínov.

SMREČANI (SZMRECSÁNYI) Pavol (1846 – 1908) – spišský biskup v rokoch 1891 – 1903. Narodil sa v obci Šarišské Dravce v šľachtickej rodine. Získal solídne vzdelanie. Bol mecenášom kultúry a vedy. Pokračoval v nákladnom reštaurovaní spišskej katedrály. Milovník vlastivedy, podporoval rozvoj turistiky (sám bol kvôli chatrnému zdraviu často v kontakte so spišskou prírodou). Stúpenec kultúrnej asimilácie nemaďarských spoločností

Obr. 86. Spišský biskup Pavol Smrečani okrem iného podporoval rozvoj turistiky na Spiši. Neskôr sa stal biskupom vo Veľkom Varadíne.

Koruny svätého Štefana, predsedal komisii, ktorá sa zaoberala vysielaním katolíckych kňazov (maďarónov) do USA, aby vykonávali dušpastiersku prácu v tamojších centrách slovenských emigrantov. Po odchode zo Spišskej Kapituly v roku 1903 odišiel do diecézy vo Veľkom Varadíne (dnes Oradea v Rumunsku), kde zomrel.

WAGNER Friedrich Vilhelm (1815 – 1887) – organista, pedagóg, oživovateľ hudobného života v Levoči. Narodil sa v Nemecku v dedine Geinersdorf pri Lipsku, v mnohodetnej rodine tkáča. Bol hudobne nadaný, svoje schopnosti rozvíjal v učiteľskom seminári vo Friedrichsstadte. Patril k najlepším žiakom, ešte ako žiak dával lekcie spevu v miestnej reálnej škole. V roku 1837 rozhodnutím vedúceho seminára bol nasmerovaný do práce v Levoči. Tamojšia evanjelická

spoločnosť potrebovala kantora a organistu, ako aj učiteľa spevu a hudby na lýceu. Týmto s mestom zviazal svoj osud až do smrti, vykonávajúc svoju činnosť medzi službou v kostole, pedagogickou prácou na lýceu (po reorganizácii v roku 1852 na gymnáziu) a vlastnou umeleckou tvorbou. Bol zakladateľom mnohých školských a kostolných súborov, ktoré obohacovali život mesta. Ako skladateľ tvoril hlavne pre potreby zborov ním vedených. Zanechal vyše 100 chrámových a svetských diel, hlavne pre fortepiano. Tieto skladby, pravdepodobne nepublikované počas života Wagnera, sa dodnes nachádzajú v zbierkach evanjelickej cirkvi v Levoči. Tešil sa veľkému uznaniu levočskej spoločnosti, ktorá mu v roku 1887 zorganizovala oslavy 50. výročia práce v meste.

WEBER Samuel (1835 – 1908) – historik Spiša, evanjelický duchovný. Narodil sa v Poprade v remeselníckej rodine (otec bol remenár) nemecké-

Obr. 87. Samuel Weber patril k popredným historikom Spiša na prelome 19. a 20. storočia.

ho pôvodu. Základy vzdelania získal na rodnom Spiši, učil sa na evanjelickom lýceu v Kežmarku, maturoval v Levoči. Pociťujúc duchovné povolanie, teologické štúdiá začal – najskôr v Prešove a potom v Jene, súčasne študoval vedy z oblasti histórie a zemepisu. Po ukončení štúdiá sa usadil v Spišskej Belej. Veľa rokov tam bol farárom miestnej evanjelickej cirkvi. Vyvíjal činnosť pre evanjelické spoločenstvo na Spiši a v roku 1901 stal na čele Spišského cirkevného seniorátu. Patril k spoluvorcom kultúrno-spoločenskej tváre

regiónu druhej polovice 19. storočia. Bol vo vedení župy ako aj Uhorského karpatského spolku (spoluzakladateľ, podpredseda v rokoch 1880 – 1890), pracoval v radoch Spišského dejepisného spolku, viedol botanickú sekciu Karpatského múzea v Poprade. Zo záľuby regionálny historik, bol autorom početných hodnotných prác o dejinách a kultúre Spiša. Uznanie mu priniesli: *Zipser Geschichts-und Zeitbilder : Ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte* (Leutschau, 1880) ako aj *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800 – 1900* (Igló, 1901) so 141 biografiami vynikajúcich Spišiakov 19. storočia, a taktiež monografie o dejinách Spišskej Belej a Ľubice. Smrť prerhla práce nad jeho edíciou dokumentov k histórii Spiša (vyšla po jeho smrti pod názvom *Supplementum III. Analectorum terrae Scepusiensis*. Lőcse 1908). Bol tiež autorom príručiek z oblasti náboženstva, histórie a zemepisu pre ľudové školy. Zomrel v Spišskej Belej. Weberovo meno v nemeckom a maďarskom tatranskom názvosloví nesie Malý Kežmarský štít (Weberspitze, Weber-csúcs).

ZÁBOJSKÝ/ZÁBOJSZKY Ladislav (1793 – 1870) – spišský biskup v rokoch 1850 – 1870. Narodil sa v Prešove v slovenskej meštianskej rodine. Po ukončení teologických štúdií (Trnava, Pešť)

Obr. 88. Ladislav Zábojský zastával úrad spišského biskupa dvadsať rokov.

a vysvätení za kňaza spojil svoje osudy hlavne so Spišom, kde bol postupne tajomníkom v biskupskej kúrii, farárom vo Veľkej a v Spišskej Novej Vsi, predstaveným levočského dekanátu a od roku 1850 pastierom diecézy. So zreteľom na okolnosti vymenovania do biskupskej hodnosti (ústupky viedenského dvora Slovákom za ich účasť na strane cisára počas maďarského povstania 1848/1849) ho uhorská cirkevná hierarchia prijímala s rezervami. Tento postoj si udržiavala počas jeho celej biskupskej služby. Hoci sa Zábojský

aktívne neangažoval v slovenskom hnutí a ne-favorizoval žiadnu národnosť, bol „kňazom pre všetkých“, jeho sympatie boli jasné. Prejavili sa v roku 1863 zorganizovaním osláv tisícročného príchodu svätých Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu v Spišskej diecéze. Stalo sa tak i napriek zá-kazu ostrihomského arcibiskupa. Zábojský tiež podporoval vyučovanie slovenčiny v seminári v Spišskej Kapitule. Angažoval sa v charitatívnej činnosti, dbal o rozvoj cirkevného školstva. Je pochovaný v Spišskej Kapitule.

Výber z použitej literatúry

- ADAMCZYK Mieczysław : Szkolnictwo Spiszu od XVI do początku XX wieku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 681 – 695.
- BARTOSZ Adam : Ze studiów nad dziejami Cyganów na polskim Spiszu, in: *Rocznik Podhalański*, roč. 2, 1979, s. 73 – 78.
- CIĄGWA Józef : *Dzieje i współczesność Jurgowa 1546 – 1996*. Kraków 1996.
- DANILÁK Michal : Národnostné a náboženské pomery na severovýchodnom Slovensku v 2. polovici 19. storočia , in: *Spiš v kontinuite času*, s. 96 – 103.
- Dejiny Slovenska*, vol. 2 : *Od roku 1848 do roku 1900*, ed.: Július Mésároš a kolektív. Bratislava 1968.
- Dejiny Slovenska : Od konca 19. storočia do roku 1918*, vol. 4, ed.: Samuel Cambel. Bratislava 1986.
- FAUSEL Erich : *Das Zipser Deutschtum : Geschichte und Gesckichte einer deutschen Sprachinsel im Zeitalter des Nationalismus*, Jena 1927.
- GLASOVÁ Anna : *Jozef Hanula 1863 – 1944*. Bratislava 1980.
- GLOSIKOVÁ Viera : Die deutschsprachige Literatur der Zips im 19. und 20. Jahrhundert, in: *Spiš v kontinuite času*, s. 268 – 274.
- GOTKIEWICZ Marian : Trzy wieki kolegium podolinieckiego (1642 – 1942), in: *Nasza Przeszłość*, roč. 15, 1962, s. 83 – 113.
- GROSZ Alfred : *Die Hohe Tatra : Geschichte des Karpatenvereins*. Stuttgart 1961.
- HAPÁK Pavel; PÍŠCH Mikuláš a VADKERTYOVÁ, Katarína : Vývoj hospodárskych pomerov na Slovensku od konca 19. storočia do vzniku prvej svetovej imperialistickej vojny roku 1914, in: *Dejiny Slovenska*, vol. 4, s. 44 – 174.
- HLEBA Edmund : Školy na Spiši, in: *Terra Scepusiensis*, s. 721 – 730.
- HULEWICZOWA Maria : Pozostałości ustroju pańszczyźnianego w XX wieku na Polskim Spiszu i Orawie, in: *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, roč. 7, 1938, s. 107 – 139.
- CHALUPECKÝ Ivan : Pramene k dejinám slovenského národného hnutia v rokoch 1860 – 1918 v archíve Spišskej župy, in: *Slovenská archivistika*, roč. 3, 1968, č. 2, s. 240 – 259.
- CHALUPECKÝ Ivan : Spišský dejepisný spolok v Levoči, in: *Spiš : Vlastivedný zborník*. roč. 2, Košice 1968, s. 355 – 364.
- IŠTOK Róbert a LESNIAKOVA Zuzana : Národnostná a konfesionalná štruktúra obyvateľstva sídel Spišskej župy v roku 1880, in: *Spiš v kontinuite času*, s. 103 – 110.
- JAKEŠOVÁ Elena : Obyvateľstvo na Slovensku a jeho sociálnotriedna štruktúra, in: *Dejiny Slovenska*, vol. 4, s. 175 – 195.
- JOST Henryk : O olejarniach na Podhalu, Spiszu i Orawie, in: *Zagadnienia z kultury Podhala, Spisza i Orawy*. Nowy Targ a Zakopane 1986, s. 59 – 66.
- JURÍK Rudolf : *Mariánska hora v Levoči*, Levoča 1948.
- Kežmarské lýceum*, ed.: Imrich Sedlák. Bratislava 1991.
- KOLLÁROVÁ Zuzana : Kultura i sztuka Słowackiego Podtatrza, in: *Tatry i Podtatrze*, s. 249 – 278.
- KOLLÁROVÁ Zuzana : Rómovia a Spiš do roku 1945, in: *Terra Scepusiensis*, s. 805 – 815.
- KOŁODZIEJCZYK Edmund : Ludność polska na Górnych Węgrzech, in: *Świat Słowiański*, roč. 6, 1910, č. 11 (71), s. 217 – 250.
- KOPYŚ Tadeusz : Spór o granicę polsko-węgierską na przełomie XIX i XX w. i jego polityczne konsekwencje, in: Teresa Bielawska et al., *Pogranicze polsko-węgierskie od Orawy do Pienin w XIX i na początku XX w.* Szczawnica 2000, s. 107 – 113.
- KOSTKA MICHALCZUK Stanisław : Ostatni właściciele Zamku Dunajec w Niedzicy, in: *Almanach Nowotarski*, roč. 2, 1998, č. 2, s. 27 – 40.
- KÖSZEGHY-WINKLER Elemér : *Wilhelm Forberger, das Leben eines Tatrakünstlers*. Kežmarok 1928.
- KROH Antoni : Kultura i nauka na Spiszu w XIX i XX wieku, in: *Terra Scepusiensis*, s. 733 – 736.
- KROH Antoni : Na marginesie artykułu Marka Skawińskiego „Polacy na Słowacji“, in: *Plaj : Almanach Karpacki*, roč. 6, 1998, č. 17, s. 163 – 170.
- ŁOPATKIEWICZ Tadeusz : O nieznannej kolekcji dziewiętnastowiecznych listów chłopskich ze Spisza , in: *Spiż : Wielokulturowe dziedzictwo*, s. 43 – 58.
- Malovcová Božena : Dzieje Słowackiego Podtatrza. W czasach nowożytnych (1711 – 1999), in: *Tatry i Podtatrze*, s. 166 – 188.
- MAŁECKI Mieczysław : *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)*. Kraków 1938.
- MARKÓJA Csilla : *Ladislav Mednyánsky*. Bratislava 2004.
- MEIER Jörg : „Zëpserscher Liederposchen“ und „Kesmarker Tutterhorn“ : Leben und Werk des Zipser Dichters Ernst Lindner, in: *Z minulosti Spiša* 9 – 10, ed.: František Žifčák. Levoča 2002, s. 199 – 207.
- MÉSÁROŠ Július : Priemysel po vyrovnani a vývin sociálnej štruktúry do konca storočia, in: *Dejiny Slovenska*, vol. 2, s. 358 – 413.
- MÉSÁROŠ Július : Roľnícka otázka a vývin poľnohospodárstva 1867 – 1900, in: *Dejiny Slovenska*, vol. 2, s. 309 – 357.
- Mišík Štefan : Spišskí Poliaci, in: *Slovenské pohľady*, roč. 23: 1903, s. 373 – 375.
- MOŹDZIERZ Zbigniew : Kultura i sztuka Polskiego Podtatrza , in: *Tatry i Podtatrze*, s. 279 – 298.
- Muzeum J.M. Petzvala v Spišskej Belej*, ed.: Štefan Butkovič. Košice 1973.
- NOVOTNÁ Mária : *Ferdinand Katona*. Levoča 1984.
- ORLOF Ewa : Specyfika pogranicza polsko-słowackiego : Jej wpływ na stosunki polsko-słowackie , in: *Związki kulturalne polsko-słowackie*, s. 279 – 288.
- ORŁOWICZ Mieczysław : *Ilustrowany przewodnik po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckiem*. Lwów a Warszawa 1921.

- PATEK Artur : Specyfika spiskiej kultury regionalnej drugiej połowy XIX wieku, in: *Studia Historyczne*, roč. 49, 2006, č. 1 (193), s. 17 – 26.
- PATEK Artur : Spisz: Obraz społeczno-gospodarczy regionu w drugiej połowie XIX w. (do 1914 v.), in: *Prace Komisji środkowoeuropejskiej PAU*, vol. 14. Kraków 2006, s. 49 – 64.
- PATEK Artur : Z úvah nad hospodárskym obrazem Spiše ve druhej polovine 19. stoločia (do roku 1914), in: *Slovanský přehled*, roč. 92, 2006, č. 1, s. 1 – 10.
- Polski Spisz : Jedność kultury ludowej i jej historyczne uwarunkowania : Środowisko naturalne – warunki gospodarowania : Antropologia : Gwary, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne*, zeszyt 22. *Studia Spiskie*, č. 1. ed.: Zbigniew Biały. Kraków 1987.
- RADWAŃSKA-PARYSKA Zofia a PARYSKI Witold Henryk : *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*. Poronin 1995.
- RAUBAL Stanisław : *Granica polityczna polsko-czechosłowacka*, Warszawa 1927.
- Regionalizm – Regiony – Podhale*, ed.: Jerzy M. Roszkowski. Zakopane 1995.
- Roszkowski Jerzy M. a JASIŃSKI Mieczysław : Dzieje Polskiego Podtatrza. W okresie rozbiorów (1769/72 – 1918), in: *Tatry i Podtatrze*, s. 211 – 222.
- Roszkowski Jerzy M : Rola kościoła na Spiszu i Orawie w podtrzymywaniu polskości oraz słowakizacji (od średniowiecza do czasów współczesnych), in: *Spisz i Orawa : W 75. rocznicę powrotu do Polski północnych części obu ziem*, ed.: Tadeusz M. Trajdos. Kraków 1995, s. 25 – 37.
- Roszkowski Jerzy M : Społeczeństwo polskie wobec Spisza, Orawy i Czadeckiego 1851 – 1904 , in: *Regionalizm*, s. 187 – 209.
- SEMROWICZ Władysław : Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym, in: *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*, T. 37, 1920, s. 88 – 107.
- SKAWIŃSKI Marek : Polacy na Słowacji, in: *Płaj : Almanach Karpacki*, roč. 6, 1998, č. 16, s. 60 – 101.
- SMÓLSKI Grzegorz : Polacy na Górnych Węgrzech : Polskie osady i polski lud na Spiszu, in: *Biblioteka Warszawska*, roč. 72, 1912, č. 2, s. 326 – 361.
- Spisz : Wielokulturowe dziedzictwo*, ed.: Antoni Kroh. Sejny 2000.
- Spis v kontinuite času*, ed.: Peter Švorc. Prešov; Bratislava a Viedeň 1995.
- Spór o Morskie Oko : Materiały z sesji naukowej poświęconej 90 rocznicy procesu w Grazu. Zakopane 12 – 13 września 1992 r.*, ed.: Jerzy M. Roszkowski. Zakopane 1993.
- ŠEMBERA Alois Vojtěch : *Základové dialektologie československé*. Vídeň 1864.
- ŠKVARNA Dušan : Multietnicita Spiša a národnoemancipačné procesy na ňom, in: *Terra Scepusiensis*, s. 671 – 678.
- Terra Scepusiensis : Stan badań nad dziejami Spiszu*, ed.: Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza. Levoča a Wrocław 2003.
- TRAJDOS Tadeusz M. : Funkcje polityczne kultu maryjnego na Zamagurzu Spiskim w XIX i XX wieku, in: *Studia Claromontana*, roč. 9, 1988, s. 248 – 260.
- TRAJDOS Tadeusz M. : Niemcy na Górnym Spiszu in : *Płaj : Almanach Karpacki*, roč. 7, 1999, č. 19, s. 67 – 92.
- TRAJDOS Tadeusz M. : Polacy na Słowacji, in: *Regionalizm*, s. 111 – 119.
- TRAJDOS Tadeusz M. : Problemy osadnictwa na Polskim Spiszu, in: *Pamiętnik Słowiański*, roč. 29: 1979, s. 3 – 72.
- TRAJDOS Tadeusz M. : *Spisz środkowy i północny w naszym stuleciu*. Warszawa 1987.
- TRAJDOS Tadeusz M. : *Szkice z dziejów Zamagurza*. Kraków 1991.
- WEBER Samuel : *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des 19. Jahrhunderts 1800 – 1900*. Igló 1901.
- Zamagurie : Národopisná monografia oblasti*, ed.: Ján Podolák. Košice 1972.
- ZORIČÁKOVÁ Anna : Friedrich Wilhelm Wagner, in: *Spis : Vlastivedný zborník*, roč. 2, Košice 1968, s. 311 – 318.
- ZUBKO Peter : Dejiny Spišského biskupstva (1776 –), in: *Terra Scepusiensis*, s. 599 – 608.
- ZUMMEROVÁ Júlia : K začiatkom múzejníctva v Kežmarku, in: *Z minulosti Spiša 9 – 10*, ed.: František Žifčák. Levoča 2002, s. 256 – 261.
- Zväzky kulturalne polsko-słowackie w dziejach*, ed.: Jerzy Wyrozumski. Kraków 1995.